PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

25, 1 - 1979

LEIDEN
1980

25, 1 PHŒNIX 1979

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 1. Hoofd van een koning uit het oude Mesopotamië, vermoedelijk oorspronkelijk deel uitmakend van een beeld van Goedea, stadsvorst van Lagaš, die ca. 2140 v.C. regeerde, thans bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (inv. A 1957/12.1; hoogte 14 cm.; materiaal: dioriet of een nauw verwante steensoort). Zie elders in dit nummer het artikel ,,Goedea's in geding''. *Foto: Rijksmuseum van Oudheden*

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen 2
Personalia et facta orientalia. 3
De neosumerische oden en gebeden van Šulgi . . . . . G. Haayer 5
Goedea's in geding (fig. 1-4) . . . . . K. R. Veenhof 15
Een juridisch ,,handboek'' uit het Oude Egypte . . . P. W. Pestman 25
Over het graf als woonhuis (fig. 5) . . . . . M. Heerma van Voss 31
De wagens op de Apadana-reliefs in Persepolis (fig. 6-11) . . . . . H. Sancisi-Weerdenburg 33
Boekennieuws: Archeologie van Mesopotamië . . . . K. R. Veenhof 46

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap ,,Ex Oriente Lux'' en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30.— per jaar; voor jeugdleden en studenten fl. 15.—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het ,,Jaarbericht Ex Oriente Lux'' en de serie ,,Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux'', en kunnen zijn gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, 2311 AH Leiden; tel. 071 - 123682; Bank: Amro Leiden, rek.no. 45.18.09.0099. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. Veenhof, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. Heerma van Voss (egyptologie), Prof. dr. M. N. van Loon (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. Veenhof (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. Heerma van Voss, voorz.; Dr. M. Stol, secr.; Mevr. drs. E. de Ranitz-Labouchere, penningm.; Dr. C. H. J. de Geus, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. Leemans; Prof. dr. K. R. Veenhof, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, Prof. dr. L. de Meyer (Gent), Dr. H. D. Schneider; Prof. dr. J. Vergrote (Leuven); Mevr. dr. H. Weippert-Klump.

Prof. dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarvergadering 1979

De jaarlijkse Algemene Ledenvergadering werd dit jaar op 9 juni gehouden te Kampen, waar Prof. drs. J. P. Lettinga een voordracht hield onder de titel ,,Twee mesopotamische monumenten in een Kamper gildehuis''. Tijdens het huishoudelijke gedeelte van de vergadering werden tot nieuwe leden van het Algemeen Bestuur gekozen Mevr. Dr. H. Weippert-Klump (IJsselstein; oudtestamentica) en Dr. H. D. Schneider (Oegstgeest; egyptoloog en directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden). Zij namen de plaatsen in van Prof. dr. J. P. M. van der Ploeg en Prof. dr. J. Zandee, die zich niet opnieuw herkiesbaar hadden gesteld, en die door de voorzitter werden bedankt voor hun jarenlange deelname aan de bestuurswerkzaamheden. Tijdens de vergadering werd het ,,Reglement voor de Afdelingen'' goedgekeurd en kon worden medegedeeld dat het Genootschap een bevredigend jaar achter de rug had. Er

werden in 16 afdelingen ruim 60 lezingen georganiseerd, de verschijning van de publicaties vond goede voortgang — Jaarbericht Ex Oriente Lux no. 25, Mededelingen en Verhandeling no. 20 (van de hand van R. Borger), en een nummer Phœnix verschenen —, al is de achterstand in de publicatie van Phœnix nog niet ingehaald, en de financiële situatie is gezond.

Publicaties

Deze zomer verscheen als deel 21 in de serie ,,Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux'' de studie van Dr. M. Stol, *On Trees, Mountains, and Millstones in the Ancient Near East* (Leiden 1979, 4to, xii + 104 pag., 1 kaart), voor leden verkrijgbaar voor de prijs van fl. 25.—. Voor nadere gegevens omtrent de inhoud wordt verwezen naar het vorige nummber van Phœnix. Deel 26 van het Jaarbericht is in voorbereiding en zal ca. midden 1980 verschijnen; nadere gegevens over de inhoud zullen in het volgende nummer van Phœnix worden medegedeeld.

Activiteiten

Naast het lezingenprogramma en de jaarvergadering werden en worden verschillende activiteiten ontwikkeld, die hier vermelding verdienen. Twee belangrijke tentoonstellingen, ,,Goden en Farao's'' in Rotterdam in het voorjaar van 1979, en ''Nubië aan de Nijl. Voorportaal van Afrika'' in 's-Gravenhage in oktober 1979, ontvingen speciale aandacht van Ex Oriente Lux. Naar beide exposities werden onder vakkundige begeleiding excursies georganiseerd, waaraan beide malen twee- tot driehonderd leden deelnamen. Een ander veelbelovend initiatief is het houden van een speciale studiedag, en wel op 19 april 1980 in het Museum Kam te Nijmegen. Het onderwerp, dat door enkele sprekers van uit verschillende gezichtshoeken zal worden belicht, en waarbij plaats is voor maximaal 100 deelnemers, is ,,De Romeinen in het Nabije Oosten''. Ook op plaatselijk niveau worden hier en daar plannen gemaakt tot het organiseren van een studiedag of een serie lezingen of studiebijeenkomsten, gewijd aan één onderwerp.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Tot gewoon lector in de Arameese taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden werd, als opvolger van Prof. dr. T. Jansma die om

gezondheidsredenen zijn ambt moest neerleggen, benoemd Dr. L. van Rompay. Hij aanvaardde zijn ambt op 1 dec. 1978 met een rede getiteld *Graeco-Syriaca. Enkele beschouwingen over het lot van een linguïstische minderheid in de kristelijke Oudheid* (Leiden, Universitaire Pers, 1978, 29 p.). In zijn rede analyseert hij de ontwikkeling van de Syrische literatuur gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling, in een door het Hellenisme gestempelde wereld, waarin de Griekse taal en Griekse kerk een dominerende rol spelen.

Tot hoogleraar in de uitlegging van het Oude Testament, de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst en de Israëlitische letterkunde, en als opvolger van Prof. dr. P. A. H. de Boer, werd benoemd Prof. dr. M. J. Mulder, tot dusverre hoogleraar aan de Vrije Universiteit in het Hebreeuws, Aramees en de Israëlitische oudheden. Hij aanvaardde zijn ambt op 28 sept. 1979 met een rede getiteld *De naam van de afwezige god op de Karmel. Onderzoek naar de naam van de Baäl van de Karmel in 1 Kon. 18* (Leiden, Universitaire Pers, 1979, 27p.). In deze rede stelt hij dat een identificatie van de ,,Baäl van de Karmel'' met de Baäl van Tyrus, Melqart, ongegrond is en dat het in het conflict op de Karmel ging om Baäl in meer algemene zin, vooral als exponent van een bepaald sociaal-religieus systeem, dat in Israël, via een op kanaänitische leest geschoeid koningschap meer en meer veld won ten koste van de ,,oude, ideale israëlitische maatschappij, waarin JHWH, ‚koning' was''.

Tot hoogleraar in de oud-testamentische vakken aan de Theologische Hogeschool der Geref. Kerk in Nederland te Kampen, als opvolger van Prof. dr. L. J. Koole, werd benoemd Dr. E. Noort. Hij aanvaardde zijn ambt op 12 oktober 1979 met een rede getiteld *Bijbels-archeologische hermeneutiek en oud-testamentische exegese*. In deze rede schenkt hij aandacht aan de nieuwere methoden der palestijnse archeologie, die een beter inzicht mogelijk maken in de sociaal-economische toestanden in het oude Israël en daardoor bijdragen tot een dieper verstaan van de ,,Sitz im Leben'' van de bijbeltekst. Dr. E. Noort promoveerde in de zomer van 1975 aan de universiteit van Göttingen met een dissertatie getiteld ,,Gotteswort in der Krise. Untersuchungen zum Gottesbescheid in Mari und Israel'', waarvan een verkorte versie, getiteld *Untersuchungen zum Gottesbescheid in Mari. Die ,,Mariprophetie'' in der alttestamentlichen Forschung*, in 1977 werd uitgegeven als band 202 in de serie Alter Orient und Altes Testament (Keverlaer/Neukirchen-Vluyn, 8vo, x + 158 pag.).

Prof. dr. J. P. M. van der Ploeg, O.P., nam in verband met het bereiken van de zeventigjarige leefdtijd op 8 juni 1979 afscheid van de Katholieke Universiteit van Nijmegen als hoogleraar in de uitlegkunde van het

Oude Testament en het Hebreeuws en Syrisch, met een afscheidscollege getiteld *Vondsten in de woestijn; het Oude Testament en het oudste Christendom* (Katholieke Universiteit, Nijmegen, 1979, 14 p.).

Op 19 en 20 april 1979 vond te Leiden een symposium plaats over *De positie van ambachtslieden in het Nabije Oosten*, een thema dat door een vijftal sprekers werd belicht. Het symposium, met deelnemers en sprekers uit binnen- en buitenland, markeerde twee jubilea: het veertigjarig bestaan van het in 1939 opgerichte Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden en het 25-jarig ambtsjubileum van Prof. dr. F. R. Kraus, hoogleraar in de talen en geschiedenis van Babylonië en Assyrië aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

In de Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werd op 2 november 1979 een tentoonstelling geopend, gehouden in het kader van het Nederlands-Egyptisch Cultureel Verdrag, genaamd *Ontmoeting met het Oude Egypte*, en gewijd aan de tekeningen van de kunstenaar David Roberts. Deze schilder en tekenaar, die in het victoriaans Engeland een grote reputatie bezat, maakte in 1838/9 reizen door het rijk van de Egyptische onderkoning Mehemet Ali: Egypte, Nubië en het Heilige Land. De honderden tekeningen, van groot belang voor onze kennis van landschap en monumenten in de Levant in het verre en meer nabije verleden, werden in België op fraaie wijze gelithografeerd en tussen 1842 en 1849 uitgegeven. Een selectie hiervan wordt thans tentoongesteld tot 2 maart 1980. Een ander deel van zijn grafische œuvre is tegelijkertijd (tot 6 jan. 1980) te bezichtigen in het Tropenmuseum te Amsterdam, vanuit een iets andere optiek, onder de titel *Egypte en het Heilige Land in de 19e eeuw*.

DE NEOSUMERISCHE ODEN EN GEBEDEN VAN ŠULGI*

Binnen het corpus Sumerische litteraire teksten worden thans ongeveer 130 composities tot de zogenaamde ,,koningshymnen'' gerekend. Dit genre teksten, dat zijn thematiek rond de koning centreert, is voor het eerst systematisch onderzocht door A. Falkenstein. Hij verdeelde de composities in twee groepen: de eerste groep, het A-type, heeft vaak onderschriften als *adab, tigi*, etc. en de tekst is dikwijls onderverdeeld door wat wel gezien worden als liturgische notaties, zoals *sa-gar-ra, sa-gid₂-da,*

---

*) De tekst van dit artikel komt grotendeels overeen met een voordracht door mij gehouden op het 22e Huishoudelijke Congres van het Oosters Genootschap in Nederland op 8 september te Leiden. Een deel van het hier gepresenteerde onderzoek is mogelijk gemaakt met steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiverwetenschappelijk Onderzoek door het verlenen van een reisbeurs naar de Verenigde Staten in de herfst van 1978.

etc. Deze groep vertoont qua vorm en inhoud grote overeenkomst met het genre van de godenhymnen, maar bevat in tegenstelling tot de laatste altijd een bede van of voor de koning. Zoals we verderop zullen zien wordt dit genre in het Sumerisch *šud*$_3$, ,,gebed'', genoemd. Falkenstein meende dat dit type teksten een plaats in de cultus had. De tweede groep, het B-type, heeft geen liturgische notaties en eindigt gewoonlijk met de zogenaamde *za*$_3$-*mi*$_2$-doxologie. In teksten van dit type wordt de koning in de tweede of de derde persoon geprezen of hij prijst zich zelf in de eerste persoon. Het zijn dichterlijke composities waarin des konings daden centraal staan. De *za*$_3$-*mi*$_2$-doxologie komt voor bij uiteenlopende genres binnen de Sumerische literatuur, met name bij de epen. Op grond van het weinig religieuze karakter van het B-type neemt men vrij algemeen aan dat liederen van dit type thuis hoorden in het hofceremonieel. De hierboven geschetste verdeling van de koningshymnen is vrij algemeen geaccepteerd[1]).

De koningshymnen bezitten we van koningen van de Ur-III-periode, van de dynastieën van Isin en Larsa en van de vroegere koningen van de eerste dynastie van Babylon. Ze zijn ons uitsluitend in Oudbabylonische afschriften overgeleverd en de teksten stammen voornamelijk uit Nippur en Ur. Er is echter geen twijfel aan, dat hymnen van koningen uit de Ur-III-periode zoals Urnammu en Šulgi tijdens het leven van betreffende koningen gecomponeerd zouden zijn. In een litteraire catalogus, die door W. W. Hallo is gepubliceerd, komt bijvoorbeeld de titel of de beginregel van de koningshymne *Šulgi* A voor[2]). Het is zeker, dat deze catalogus uit de Ur-III-periode stamt op grond van paleografische overwegingen. Voorts blijkt uit bepaalde orthografische eigenaardigheden in met name de Šulgi-hymnen, dat er hier een Ur-III ,Vorlage' bestaan moet hebben.

Tot nu toe zijn vragen met betrekking tot het auteurschap, de terminologie, de plaats in cultus of hofceremonieel, etc. veelal nog onbevredigend beantwoord. Thans zijn deze vragen beter te beantwoorden als gevolg van de ontsluiting van het rijke hymnenmateriaal van koning Šulgi (voortaan Š), de tweede heerser van het rijk van Ur III[3]).

---

[1]) Een overzicht van de terminologie is te vinden bij J. Klein, *Šulgi D:A Neo-Sumerian Royal Hymn* (University Microfilm, Ann Arbor, 69-131); voorts bij C. Wilcke, ,Formale Gesichtspunkte in der Sumerischen Literatur' in *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen* (= Assyriological Studies 20, 1976). 239vv. [Vgl. voor een eerdere bijdrage over Sumerische ,Koningshymnen' het art. van W. H. Ph. Römer in *Phœnix* 12 (1966), 306-317; Red.].

[2]) W. W. Hallo, ,On the Antiquity of Sumerian Literature', *Journal of the American Oriental Society*, 83 (1963) 167vv. en special 173.

[3]) Zie voor een overzicht van het Šulgi-materiaal. J. Klein, op.cit., 23-26.

In de eerste plaats de terminologie. De term ,,koningshymne'' is een wat ongelukkige benaming voor het genre. De meeste composities van het B-type bevatten weliswaar een soort hymnische proloog of epiloog, maar het hoofdkarakter van dit genre is zeker niet hymnisch. Een betere term zou dan ook ,,ode'' zijn. Omtrent de terminologie in het Sumerisch zijn we in de gelukkige omstandigheid, dat we een ode van Š bezitten, die zich bijna uitsluitend bezighoudt met de problematiek van de ,,koningshymnen''. Deze tekst, Š E, is in bewerking door J. Klein en zal hopelijk spoedig gepubliceerd worden. De ode begint met een proloog, waarin Š verhaalt dat de goden Enlil en Ninlil hem hebben aangewezen als koning. In de daarop volgende regels 14 en 15 volgt een soort intentie-verklaring:

Ik, de koning, wiens naam het meest geschikt is om gezongen te worden,
Ik, Šulgi, laat ik hem in mijn gebeden (*šud*$_3$) en mijn lofzangen (*za*$_3$-*mi*$_2$) verheerlijken.

Uit deze passage blijkt, dat *šud*$_3$, ,,gebed'', en *za*$_3$-*mi*$_2$, ''lofzang'' of ,,ode'', de benamingen zijn voor twee hoofdgroepen van liederen. Uit een andere passage van dezelfde ode vernemen we, dat de algemene term *en*$_3$-*du*, ,,lied'', is. Deze passage, die de regels 53-56 omvat, luidt[4]):

Mijn liederen (*en*$_8$-*du*), of het *adab*'s, *tigi*'s of *malgatum*'s zijn,
of het nu *širgidda*'s, de lofliederen op het koningschap zijn,
of het *sumundu*-, *kungar*- of *balbale*-liederen zijn,
of het *gigid*- of *zamzam*-liederen zijn...

Uit deze reeks liederen zijn de *adab* en de *tigi* bekende composities, die we van veel koningen overgeleverd hebben gekregen. De *kungar* en de *balbale* zijn ,,heilighuwelijksliederen''. De *malgatum*, de *sumundu* en de *gigid* zijn ons tot dusver alleen als muziekinstrumenten bekend en niet als liederen. De *zamzam* kennen we als muziekinstrument en er is een verwijzing in een andere Š ode naar de *zamzam* als lied. De *širgidda*'s,'' lange liederen'', zijn de lofzangen op het koningschap (Sum. *ar*$_2$-*nam-lugal-la*) en we kunnen deze dan ook identificeren als de *za*$_3$-*mi*$_2$-composities.

Uit de zojuist al genoemde litteraire catalogus uit de Ur-III-periode blijkt dat de term *en*$_8$ (= ŠA)-*du-lugal* de aanduiding is van zowel de hymnen (*adab, tigi*, etc.) als de oden (*za*$_3$-*mi*$_2$); de beginwoorden (= titels) van beiden groepen teksten komen erin voor. Op grond van deze en andere gegevens blijkt dat de term *en*$_8$-*du* een verzamelnaam is voor wat wij traditioneel de ,,koningshymnen'' noemen. De *en*$_8$-*du* bestaat uit twee sub-

[4]) C. Wilcke heeft deze passage in het in noot 1 vermelde artikel vertaald op een andere wijze; hij vat sommige liederen op als muziekinstrumenten, maar mijns inziens is zijn vertaling grammatical moeilijk te rechtvaardigen.

groepen: de *šud*$_3$, die weer uiteenvalt in *adab*'s etc., en de *za*$_3$-*mi*$_2$, ook wel de *šir*$_3$-*gid*$_2$-*da* of *ar*$_2$-*nam-lugal-la* genoemd.

Wat betreft het auteurschap van met name de oden, waarin de koning zichzelf in de eerste persoon verheerlijkt, is weleens de stelling verkondigd dat de koning zelf deze composities geschreven zou hebben. De tekst Š E geeft hierop een antwoord. Uit de regels 16-38 blijkt dat het de *ummia*'s, de meesters van de *Edubba* (de academie) zijn, die in opdracht van de koning deze composities voor hem componeerden. De tekst bevat een zeer groot aantal onopgeloste lexicale problemen en luidt in *vrije* vertaling als volgt:

Over het feit dat ik de omenduider van alles ben,
over het feit dat ik de goden diende,
over het feit dat jaren van overvloed duurzaam voor mij aanwezig zijn
componeerden mijn *ummia*'s
op het woord van mijn zuster(?) Geštinanna
voor mij hun *adab*- en *tigi*-liederen.
Over het feit dat ik de zee in het zuiden met mijn wapens overstak(?),
over het feit dat ik optrok(?) naar Elam,
over het feit dat ik de bevolking van het noorden verspreidde als graan,
over het feit dat ik in de strijd doorgedrongen ben tot het uiterste eind van de bergen
componeerden ze voor mij hun *širgidda's*, de lofliederen op het koningschap,
hun *sumundu*-, *kungar*- en *balbale*-liederen.
Over het feit dat ik de schrijfkunst perfect meester ben,
over het feit dat ik de berekening van de opkomst van de nieuwe maan kan oplossen,
over het feit dat ik vreugde en blijdschap breng,
over het feit dat ik precies weet de toon van de *tigi* en de *zamzam* te verhogen of te verlagen,
over het feit dat ik het... en de grote muziekinstrumenten op perfecte wijze bespeel,
over het feit dat ik niet tegengehouden kan worden door iets onmogelijks,
over het feit dat ik een volhardend hardloper ben, die onvermoeid uit de race te voorschijn komt
componeerden zij voor mij hun *gigid*- en *zamzam*-liederen.

Deze opsomming geeft overigens ook de grote thema's aan, die we in velerlei variaties terugvinden in de koningsoden en niet alleen in die van Š, maar ook in de liederen van de koningen Išmedagan en Lipitištar. De hymnologie van de dynastieën van Isin en Larsa grijpt in stijl en thematiek terug op de Ur-III-hymnologie.

We hebben dus gezien dat het de *ummia*'s waren, die de hymnen en oden componeerden voor de koning en niet de koning zelf. Echter maar al te vaak wekken de *ummia*'s bewust de indruk, dat de koning zelf de liederen componeerde. Duidelijk komt dit tot uitdrukking in de proloog van de ode Š B, waarin de koning in de derde persoon aankondigt, dat hij zijn roem gaat zingen[5]):

[5]) Deze compositie is bewerkt door G. R. Castellino, *Two Šulgi Hymns (BC)* (Roma 1972); deze editie is echter in hoge mate onvolledig en onbetrouwbaar. Een nieuwe tekst-

De koning om zijn roem voor eeuwig te verkondigen,
voor de verre toekomst,
Šulgi, koning van Ur,
om de ode van zijn kracht, het lied van zijn macht,
de eeuwige faam van zijn uitnemende wijsheid over te leveren
aan het nageslacht, het zaad van de toekomst
—aan de zoon van Ninsun, de machtige,
wordt de wijsheid van de toekomst gepresenteerd—
zal hij (Š) zijn kracht roemen in een lied,
hij zal zijn plannen en daden van geboorte af aan roemen.

De koning vervolgt dan in de eerste persoon:

Ik ben de koning, verwekt door een koning, gebaard door een koningin;
Ik, Šulgi, ik een Sumeriër van adellijke komaf, rijkelijk gezegend ben ik.

Ondanks het feit, dat het de *ummia*'s waren, die de composities schreven was het de koning, die een soort censuur uitoefende. Š E regel 46 zegt nl.:

Ik, Šulgi heb nooit toegestaan, dat er lofuitingen van buitensporige macht in een lied werden gezet.

Het is wederom de ode Š E, die ons een antwoord geeft op de vraag waar de hymnen en oden gezongen en gereciteerd werden. Zo lezen we in de passage r. 53-62:

Mijn liederen, zij het *adab*- of *tigi*-liederen,
,,lange liederen'', lofzangen op het koningschap,
heilighuwelijksliederen,
of *gigid*- of *zamzam*-liederen,
opdat ze nooit uit de herinnering verdwijnen, dat ze nooit in vergetelheid geraken,
laat niemand ze verwaarlozen in de cultusplaatsen,
laat ze nooit ophouden gezongen te worden in de *Ekur*,
laat ze opgevoerd worden voor Enlil in zijn Nieuwemaan-schrijn.
Op de *ešeš*-feesten, waar sprankelend bier overvloedig vloeit als water,
laat ze ingesteld worden voor Enlil en Ninlil, die daar samen vertoeven.

Uit bovenstaande valt af te leiden dat het hele genre, dus zowel de gebeden als de oden, een plaats in de cultus had. Aan het eind van bovengenoemde compositie worden nog een aantal plaatsen genoemd, waar deze liederen opgevoerd werden, nl. het *tigi*-huis van Enlil en Ninlil en bij het morgen- en avondmaal van de god Nanna.

Ook met betrekking tot de overlevering en instandhouding van het liederencorpus delen de koningsoden ons het een en ander mede. Zo blijkt uit het Šulgi-materiaal, dat de koning er grote waarde aan hechtte dat

---

bewerking van Šulgi-B wordt thans door mij verzorgd en zal naar het zich laat aanzien in 1980 gepubliceerd kunnen worden. De tekst Šulgi-C zal opnieuw door J. Klein bewerkt worden.

zijn liederen ook na zijn dood nog gezongen en gereciteerd werden. Šulgi beroemt zich erop ook de gebeden en oden van zijn voorgangers in ere te houden, ja zelfs die van zijn vijanden. Zowel Š E als Š B geven hier uitgebreid getuigenis van. Helaas zijn de betreffende passages uit de ode Š E nogal in slechte staat van overlevering en we zijn voor onze informatie dan ook grotendeels aangewezen op Š B. In de passage van laatstgenoemde tekst, die de regels 262 tot 269 omvat, zegt Šulgi geen geweld te gebruiken tegen de (culturele) erfenis van zijn voorgangers:

Nadat Enlil om mijn buitengewone wijsheid en rechtvaardigheid,
om mijn vast en onveranderlijk woord,
om mijn grote kennis om oordelen te vellen gelijk Ištaran,
mij de leiding over zijn talloze volkeren had toevertrouwd,
heeft mijn hart nooit enig geweld gepleegd
tegen enige vroegere koning
of hij nu een Akkadiër of een Sumeriër was
of een Gutiër of een onderdrukker.

De hierop volgende passage beschrijft hoe Šulgi de liederen van weleer, die reeds in de vergetelheid waren geraakt, weer laat opnemen in het repertoire van de *nar*, de zanger. We weten uit de boven vermelde litteraire catalogus uit Ur-III dat er liederen bestonden, die niet meer in gebruik waren. De laatste 10 liederen uit deze catalogus worden nl. aangeduid als: *en*$_8$*-du-igi-še*$_3$*-am*$_3$ *pa*$_3$*-da Ni*$_3$*-u*$_2$*-rum* ,,liederen, die niet meer in gebruik zijn, gevonden door Niurum''. Šulgi bedoelde dus waarschijnlijk dit soort liederen. De passage, die met regel 270 begint vangt met een wat cryptische zin aan, die ik met zeer veel voorbehoud zou willen vertalen als: ,,Ik zeg niet over degenen, die kennis bijeengaren uit de tijd, dat de mensheid vanuit de hemel werd neergewalst: ,,die dwazen''. Hieruit zou Šulgi's positieve interesse moeten blijken voor de historie, die teruggaat tot de grote vloed. Dit alles is echter zeer speculatief en enige zekerheid is er nog niet te geven, te meer omdat deze regels ook vertaald kunnen worden als: ,,Ofschoon ik niet tot die dwazen behoor, die kennis bijeengaren uit de tijd, dat...'' etc. Verder is de tekstoverlevering niet eenduidig en een variant luidt dan ook: ,,vanaf de tijd, dat de mensheid van bovenaf in een spoor geleid werd''; moeten we dit opvatten als: vanaf de tijd, dat de ware beschaving optrad[6])?

Het vervolg van de tekst is beter te begrijpen:

---

[6]) Kernprobleem bij de interpretatie van deze passage is de Sumerische verbale vorm *nu-me-en-na*, die gewoonlijk betekent ‚omdat ik niet ben'. In deze passage is het echter verleidelijk de werkwoordsvorm niet af te leiden van de wortel *me*, ,,zijn'', maar van *e*, ,,zeggen, spreken''. Een soortgelijk probleem doet zich ook voor in dezelfde tekst in regel 217.

Toen legde ik de hand aan de liederen van weleer,
de oude liederen van lang geleden tijden, de *tigi* en de *zamzam*.
Nooit werden ze meer gereciteerd voor de zanger, nooit werden ze meer verhaald.
Ik onderzocht deze oude materie, zodat ze nooit meer in de vergetelheid zouden geraken.
De *širgidda*'s liet ik in mijn ,,goede huis'' schitterend opvoeren.
Opdat ze niet meer uit de hand zouden vallen,
bond ik ze aan de hand van de muze.
In Sumer liet ik ze worden als een laaiend vuur.

We komen nu op het punt dat Šulgi nadenkt over zijn liederen na zijn dood. Hij spreekt de wens uit dat zijn opvolger zijn gebeden en oden verder zal uitdragen en zijn grote wijsheid in hoge ere zal houden. Doet hij dat echter niet, dan zal zijn lot vreselijk zijn. Maar ook deze koning zal eens aan het eind van zijn dagen komen en Šulgi spreekt de hoop uit, dat de koning zorg zal dragen om de traditie niet te onderbreken. Gebeden en oden zullen in de steden Ur en Nippur in de *Edubba*'s verder overgeleverd worden, zodat ze eeuwig en onveranderlijk zullen zijn. Na een paar sombere opmerkingen, dat wat men ook allemaal in het leven vergaart en bereikt, de opbrengst van al dit streven gering zal blijven, vervolgt Šulgi zijn wens:

Ooit, eens in de toekomst
zal voor Enlil een man opstaan...
Indien die koning even rechtschapen is als ik
zullen mijn lofzangen, gebeden en liederen van wijsheid,
van heldendom en van mijn expedities
voor die koning tot zijn goede paleis doordringen(?).
Moge hij zich bekommeren om al het goede,
moge hij de kracht van mijn lofzangen verheffen,
moge hij de volheid van mijn liederen uitdragen,
moge hij mijn enorme wijsheid in hoge achting houden,
moge hij degene, voor wie geen plaats aan zijn zijde is,
als een ongeëvenaard krachtige
(ter verdediging van) het mijne wegvagen,
Moge hij mij prijzen,
moge hij mijn goede naam aanroepen.
Indien echter zijn hart boosheid tegen mij beraamt,
indien hij geweldadigheden tegen het mijne pleegt,
moge Nanna die rebel berechten,
moge Utu hem vangen in een mond van vuur,
Waarheen die man ook zal gaan, zijn woorden zullen uitgekrast worden.
Wanneer ook hij het einde van zijn dagen nadert,
zal hij alles naar zijn beste vermogen gedaan hebben;
waarheen zullen de liederen dan, gebracht worden?
Omdat ook hij zich realiseert dat ik een koning was, zal hij ze met eerbied reciteren.
Om mijn onovertroffen wijsheid, gelijk die van een *ummia*,
om mijn oude roem,
moge hij mijn liederen uitkiezen tot verspreiding(?), moge hij ze tot ,hemelse sterren' maken(?).

Beneden, in Ur, in de reine plaats, zullen ze worden gezongen,
in het wijsheidshuis van Nisaba zal de ster van mijn liederen zijn,
boven, naar Nippur, naar de grote plaats zullen ze worden gebracht.
Naar de gebeden, die ik had ingesteld in de *Ekur*
moge de schrijver komen en moge hij ze in zijn hand nemen,
moge de zanger komen en ze voor mij(?) reciteren.
In de *Edubba* zullen ze eeuwig en onvergankelijk zijn,
in de Academie zullen ze eeuwig en onvergankelijk zijn.

De bovengeciteerde passage zouden we eigenlijk als het culturele testament van Šulgi kunnen beschouwen. De hele compositie Š B lijkt veel op een reeks instructies in autobiografische vorm om een ideale koning te zijn of te worden. Ik ben dan ook van mening dat we de tot dusverre moeilijke tussenzin (p. 9) in de al eerder geciteerde proloog van deze tekst in dit licht moeten zien. Zoals we gezien hebben spreekt Šulgi in de derde persoon; de vraag is echter tot wie hij het woord richt. Dit wordt duidelijk als we bedenken dat de eerste heersers van Ur-III zichzelf beschouwen als zonen van de godin Ninsun. Het is niet onwaarschijnlijk dat Šulgi van mening was, dat ook zijn opvolgers zonen van de godin Ninsun zouden zijn. Dat Šulgi's opvolger zich niet de zoon van Ninsun noemde, maar de band met de god Nanna benadrukte doet aan deze redenering natuurlijk geen afbreuk. De regels 7 en 8 van Š B beschrijven dan aan wie de ,,wijsheid van de toekomst'' gepresenteerd wordt, nl. aan de toekomstige koningen, de opvolgers van Šulgi. De tekst zou dan in zijn geheel te beschouwen zijn als een soort Šulgi-paedie, waarin Šulgi, zijn eigen koningschap idealiserend, dit als voorbeeld toekomstige heersers voorhoudt. Interessant is in dit verband een passage uit een Iddindagan-tekst, waarin wordt gezegd:

Iddindagan, machtige koning, koning van Isin,
koning van Sumer en, Akkad, de wijsheid van de toekomst is aan jou gepresenteerd[7]).

Het moet niet uitgesloten worden geacht dat we hier te maken hebben met een verwijzing naar de tekst Š B. De koningslitteratuur van de koningen van Isin vertoont grote overeenkomst in stijl en thematiek met de composities van hun grote voorgangers uit de Ur-III-periode. Interessant zou zijn om na te gaan in hoeverre de koningsideologie van koningen als Šulgi heeft doorgewerkt in latere perioden en in welke mate een tekst als Š B dit proces heeft beïnvloed.

Tot slot nog enige van de thema's, die Šulgi als zijn favoriete beschouwde. Het eerste thema dat Šulgi noemt is dat van de voorspelkunst,

---

[7]) Cf. W. H. Ph. Römer, *Sumerische ‚Königshymnen' der Isin-Zeit* (Leiden 1965), 211, regels 75-77.

de divinatio. Šulgi noemt zich, zoals we gezien hebben, in Š E de ,,omenduider van alles''. In Š B 131 v. komen we dit thema uitvoerig behandeld tegen. Šulgi zegt:

Ik ben een brilliant waarzegger,
ik ben de omenduider van de woorden van de ingewanden.
Voor de juiste uitvoering van de handwassings- en reinigingsriten,
om de *en*-priester lof te brengen voor (zijn) inthronisatie in de *gipar*,
om de *lumah* en de *nindingir* te kiezen,
om het laagland aan te vallen, om het hoogland te verslaan,
om het embleemhuis te openen,
om het ,,krijgswater'' van de lansen te wassen,
om de juiste orde in het opstandige land te vestigen,
zijn de woorden der goden het meest waardevol.
Wanneer ik een *egirrû*-omen bepaal om een wit lam, een schaap voor de ingewandschouw (te selecteren),
wanneer op de plaats van de invocatie water en meel uitgegoten worden,
wanneer ik een schaap gereed maak met gebeden,
staat mijn ziener als een dwaas vol verbazing te kijken.
Ik neem het toebereide schaap in mijn hand
en verwissel een gunstig omen niet met een ongunstig omen.
Met een rein en eerbiedig gemoed(?) ga ik voort met mijn (helderziend) oog.
Ik ben de koning, uit de ingewanden van slechts één schaap
zie ik mijn instructies voor de hele wereld.

In de tekst Š C treffen we een soortgelijke beschrijving aan en verder beroemt Šulgi zich erop de kunst van de lecanomantiek en de libanomantiek meester te zijn:

Ik maakte mij ook op grondige wijze de kunst van de olieschouw en de rookschouw meester
Ik met mijn (helderziend) oog ben de ziener van Sumer.

Verder in dezelfde tekst ook nog:

Ik ben van geboorte af aan reeds een alwetend omenduider.

Een thema, dat we tot dusverre uitsluitend bij Šulgi aantreffen is het thema van de jacht. Wederom is het Š B, die hier een uitvoerige beschrijving geeft. Het thema komt ook voor in Š C, zelfs breedvoeriger en bloemrijker, maar de tekst is hier helaas te gebroken om een doorlopende vertaling te kunnen bieden. De passage Š B 56vv. luidt:

Terwijl ik voortging in grootheid,
terwijl ik het alfa-gras, het onkruid vertrapte,
terwijl ik olifant na olifant, de dieren der steppe ving,
wanneer een leeuw, het monster van de steppe nabij kwam,
wanneer hij ook maar kwam,
maakte ik een eind aan zijn vervaarlijk gebrul in de steppe.
Met een net naderde ik hem niet,
vanachter een omheining wachtte ik hem niet op,

(slechts) spierkracht(?) werd in het gevecht gebruikt; een wapen wierp ik echter niet.
maar ik stootte de speerpunt met zijn bittere tanden in zijn strot.
Ondanks zijn gebrul wendde ik mij niet af,
ging ik niet bij hem vandaan, terug naar mijn schuilplaats,
(maar) zoals de ene held de andere doodt
handelde ik zonder aarzelen in de steppe.

Deze heldendaad van de koning doet zelfs spreekwoorden in onbruik geraken, zoals uit de volgende regels blijkt:

Nooit tot het einde der dagen
zal men meer zeggen: ,,Ja, de leeuw kan zich slechts met zich zelf meten'';
Dat ik een leeuw doodde met het wapen,
maakte dit gezegde over zijn kracht en gedrag nooit meer gezegd.

Tot slot nog een thema dat de koning maar al te graag beschreven zag, nl. zijn faam als hardloper. In bijna alle composities vinden we een verwijzing naar deze positieve eigenschap, echter wel het meest uitgesproken in de ode Š A[8]):

Ik, de hardloper verrees in mijn kracht,
Van Nippur naar Ur.
Mijn hart spoorde mij aan die afstand te overbruggen als ware het slechts één mijl.
Ik, de leeuw, die nooit in zijn kracht faalt,
ik omwikkelde mijn heupen met een doek;
zoals een duif, angstig wegvliegend voor een slang, sloeg ik mijn armen uit.

Šulgi komt vervolgens in Ur, vervult zijn religieuze plichten, en hij vervolgt:

Toen rees ik op als een uil, zoals een valk
En keerde terug naar Nippur in mijn kracht.
Op die dag, de storm gierde, de westenwind loeide,
de noordenwind en de zuidenwind huilden tegen elkaar,
bliksemschichten met de zeven winden verslonden alles in de hemel,
de donderstorm deed de aarde sidderen,
Iškur brulde aan de uitgestrekte hemel,
de wolken aan de hemel mengden zich met de wateren van de aarde,
hun kleine en grote hagelstenen
sloegen op mijn rug neer.
Ik, de koning, vreesde echter niet, was niet bang,
als een woeste leeuw stormde ik er wild op los,
als een wilde ezel gallopeerde ik,
Met mijn hart vol vreugde rende ik heen.
Rennend als een wilde ezel,
voordat Utu zijn gezicht huiswaarts richtte
overbrugde ik een afstand van vijftien mijlen.
Mijn priester keek mij verstomd aan:
In Nippur en Ur, op één dag vierde ik hun *ešeš*-feesten.

[8]) Vertaling en bewerking door A. Falkenstein, Zeitschr. f. Assyr. 56 (1952), 61-91 en vertaling van dezelfde auteur in *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete (Zürich 1953)*, 115-119. Een nieuwe bewerking zal binnenkort door J. Klein gepubliceerd worden.

Sammenvattend kunnen we vaststellen dat Šulgi ons versteld heeft doen staan. Terecht kan hij zijn oden dan ook besluiten met: *za*$_3$-*mi*$_2$-*mu du*$_{10}$-*ga-am*$_3$, ,,mijn lofzang is zoet''.

Groningen G. HAAYER

GOEDEA'S IN GEDING

Tot de bekendste antiquiteiten van het oude Mesopotamië behoren stellig de talrijke beelden van de soemerische stadsvorst Goedea van Lagasj, die rond het midden van de 22e eeuw v.C. regeerde en die verder vooral bekend is om zijn talrijke inscripties, met name zijn grote ,,tempelbouwhymne''. In musea en verzamelingen bevinden zich thans een dertiental gave of beschadigde beelden van een staande ,,Goedea'', zeven van een zittende, terwijl voorts nog een tiental losse, van de romp gescheiden hoofden bekend zijn. Een aantal beelden is van een inscriptie voorzien, die de afgebeelde persoon als Goedea identificeert; wanneer die ontbreekt berust de identificatie op uiterlijke overeenkomsten en gegevens over de herkomst, wat vooral bij de losse hoofden het geval is. In zulke gevallen spreekt men veiligheidshalve wel van ,,Goedea-achtige'' beelden en hoofden. In één geval bleken een afzonderlijk verworven rompbeeld en een hoofd later bij elkaar te behoren: een ,,Goedea-achtig'' hoofd in het University Museum te Philadelphia blijkt te passen op een zitbeeld in het Iraq Museum te Baghdad. Het Cleveland Museum of Art bezit een staand beeld, in 1930 verworven met het hoofd eraan (eerder was dit beeld zonder hoofd te koop aangeboden), maar men heeft romp en hoofd later weer gescheiden: beide staan afzonderlijk geëxposeerd. Een van de losse hoofden, met geen der bestaande beelden te verbinden, maakt deel uit van de verzamelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden als inv. no. A 1957/12.1. Het is 14 cm. hoog, van zwart dioriet of een nauw verwante steensoort en zeer gaaf bewaard, met slechts een beschadiging aan de rechter bovenzijde van de rand van de tulband (fig. 1).

De reden om speciale aandacht aan deze Goedea-beelden te schenken is gelegen in de verschijning van een boek getiteld: *Statues of Gudea. Ancient and Modern*, van de hand van Flemming Johansen (Kopenhagen 1978; Mesopotamia, Copenhagen Studies in Assyriology, vol. 6; 70 p., 121 pl.). Zoals de titel duidelijk maakt verdedigt de auteur de stelling dat een aantal van de in musea en verzamelingen aanwezige beelden van Goedea moderne vervalsingen zijn. Deze bewering baseert hij vooral op twee

soorten gegevens: de herkomst van de beelden en een stylistische en technische analyse ervan. Zijn conclusie luidt dat hij de beelden in de Ny Carlsberg Glyptotek te Kopenhagen (fig. 3), het hoofd in het Cleveland Museum of Art, een beeld in de verzameling P. R. Stoclet te Brussel, een klein staand beeld in het Louvre (Goedea draagt in de handen een vaas waaruit water stroomt; AO 22126; fig. 4) en een beeld van Goedea's zoon Oer-Ningirsoe (in het Louvre AO 9; het hoofd bevindt zich in het Metropolitan Museum te New York) bekwame, moderne vervalsingen acht. Van de losse hoofden houdt hij die in de musea van Melbourne, Jeruzalem, Harvard, en Madrid, alsmede twee minder bekende exemplaren — één in het Louvre en één in New York — voor ,,vrij banale vervalsingen''. Naast de ,,ongetwijfeld echte'' beelden en hoofden onderscheidt hij tenslotte een kleine groep waarover hij zich, hoewel soms met enige twijfel behept, geen oordeel durft aanmatigen; hieronder rangschikt hij ook de Goedea-kop uit Leiden (fig. 1).

Het boek van Johansen, dat in alle soberheid en zonder sensationeel te willen zijn, toch tot voor kunsthistorici en museumdirecties opzienbarende en ongetwijfeld teleurstellende conclusies komt, bevat echter ook een hoofdstuk (vii) getiteld: ,,In defense of the authenticity of a statue of Gudea'', van de hand van de Kopenhaagse soemeroloog Bendt Alster, gewijd aan de op het Kopenhaagse beeld aanwezige inscriptie, afgezien van de aan het beeld gegeven naam identiek aan die op AO 22126 (in het Louvre) en op het beeldje in de verzameling Stoclet. Hij komt op voor de echtheid van deze beelden, omdat de tekst van de inscriptie niet alleen geen enkele fout in grammatica of orthographie bevat, maar — en dat geldt speciaal voor de passage op het laatstgenoemde beeld, die de naam ervan vermeldt — rond 1925 (de vermoedelijke ontstaansdatum volgens Johansen), op basis van de toen ter beschikking staande voorbeelden en kennis van het Soemerisch, niet (correct) kan zijn ontworpen door een vervalser.

Deze patstelling tussen kunsthistoricus-archeoloog en linguist is uiteraard onbevredigend en de discussie zal met het verschijnen van dit boek wel niet afgelopen zijn. Dat lijkt gunstig, want het verschijnsel ,,vervalsing'' is uit de kunst- en antiquiteitenmarkt niet meer weg te denken, ook waar het het oude Nabije Oosten betreft. De strenge bepalingen, die uitvoer van antiquiteiten uit de landen van het Nabije Oosten (terecht) verhinderen, maken het aanbod gering, en de daardoor hoge prijzen zijn kennelijk een aansporing voor vervalsers. De vele valse kleitabletten — o.a. gemaakt via een gietvorm van een origineel tablet en herkenbaar aan de onscherpe spijkerschrifttekens en aan de door opzettelijk branden on-

gelijkmatige, vaak te donkere kleur — zijn er het bewijs van. Op de engelse markt verschijnen, naar ik kortgeleden hoorde, van tijd tot tijd fraaie, grote rolzegels, vaak voorzien van een inscriptie; men heeft ontdekt dat de vervalser in de literatuur gereproduceerde afbeeldingen van afrollingen van zegels op tabletten tot uitgangspunt neemt voor het (na)maken van rolzegels. Hoe actueel de zaak van vervalsingen wel is blijkt uit twee recente studies. Jaargang 30 (1978) van de *Revue d'Égyptologie* bevat op p. 78-95 een artikel over mogelijke en waarschijnlijke falsificaties van Egyptische sculptuur, waarin o.a. ernstig getwijfeld wordt aan de echtheid van een bekend beeld van een echtpaar uit het Oude Rijk (vaak afgebeeld in de handboeken; Berlin no. 125547). *Berytus* 26 (1978) biedt op p. 5-26 een artikel van H. Seeden, ‚Some old and new bronzes: true or false?', waarin wordt duidelijk gemaakt dat een aantal van de in omloop zijnde en door musea verworven bronzen beeldjes van een Syrische krijgsgod moderne falsificaties zijn, waarbij soms vrij duidelijk is welk authentiek exemplaar (in een geval een beeldje te Ras Sjamra — Ugarit gevonden) als model dienst deed.

Bij de beoordeling van de vraag naar de echtheid van de ,,Goedeabeelden'' staat nogal wat op het spel: investeringen en prestige van musea, analyses van kunsthistorici, en (in mindere mate) de waarde van epigrafisch tekstmateriaal. De hoge prijzen in de twintiger jaren voor sommige stukken betaald (12000 £ voor de Goedea in Kopenhagen; 300.000 frs. voor het beeld van Oerningirsoe, zonder hoofd, in Parijs) zijn veelzeggend. Johansen ontkent de echtheid van het beeldje (41 cm. hoog, met inscriptie) in de Verzameling Stoclet te Brussel. Frankfort schreef ervan in zijn *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (1970[4], 93v.): ,,De monumentaliteit van deze (Goedea) beelden kan men het beste appreciëren door ze te vergelijken met een werk dat hetzelfde onderwerp op een geheel andere wijze weergeeft. Het gaat om een beeldje van groen serpentijn, rank en gracieus; dit effect is bereikt dankzij een innerlijke logica, die gebruik maakt van de eigenschappen van de halfdoorschijnende steen, de elegance van de contouren, het contrast tussen de brede schouders en de smalle taille, en zelfs het ongebruikelijke gebaar. De vingers van de rechterhand leiden onze blik voorbij de gevouwen handen naar de lange verticale rand van het omslaggewaad...''.

Wat zijn voor Johansen nu de argumenten om de echtheid van de Goedea in Kopenhagen — waaraan reeds in 1925 door een jonge kunsthistoricus twijfel werd geuit, die echter spoedig onder de indruk van Thureau-Dangins publicatie van de inscriptie verstomde — te ontkennen?

Hij stelde vast dat rond 1925 een aantal ,,Goedea's'' door musea en

verzamelaars werden verworven, die voorzover kon worden nagegaan, vóór ze hun uiteindelijke koper vonden, in het bezit waren van de in Parijs woonachtige armeense kunsthandelaar Gejou, die wellicht in deze gevallen als agent voor anderen fungeerde. Volgens mededelingen van Poulsen, die het beeld van Gejou voor de Glyptotek kocht, werd het in aug. 1924 in Tello (de ruïneheuvel vroeger geidentificeerd met Lagaš, thans met een andere stad van het rijk ,,Lagaš'', nl. Girsu) na een zandstorm door een Arabier gevonden, samen met enkele andere beelden, zoals dat van Oer-Ningirsoe (Louvre), het beeldje van de Verzameling Stoclet en een zitbeeld, waarschijnlijk het zitbeeld van het Metropolitan Museum. Over illegale opgravingen in Tello uit deze periode is echter blijkbaar niets bekend, terwijl de regering van Iraq niet reageerde toen deze volgens het verhaal illegaal opgegraven beelden, na het land uitgesmokkeld te zijn, werden verkocht (ze deed dat wel toen een Iraaqse handelaar in 1930 een Goedea-beeld in Europa wilde verkopen).

Fig. 2. Hoofd van Goedea van Lagaš, thans bewaard in het Louvre (,,la tête à turban''; AO 13 — niet AO 8 zoals een kaart uit het Louvre vermeldt —), 23 cm. hoog, zwart-groen dioriet, gevonden door De Sarzec bij zijn opgravingen in ,,tell H'' van Girsu.

Sculptuur

Criteria voor het onderscheiden tussen echt en vals worden door Johansen terecht ontleend aan de ongetwijfeld echte beelden aan het licht gekomen tijdens de Franse opgravingen tussen 1877 en 1933. Deze beelden zijn normaliter vrij groot: de staande variëren in hoogte — de ontbrekende hoofden niet meegerekend — van 124 tot 142 cm., de zittende — eveneens zonder hoofden — van 157 tot 93, 86 en 77 cm., met als uitschieter het kleine zitbeeld in het Louvre dat, inclusief hoofd, 45 cm. hoog (het beeld in het Cleveland Museum, door Johansen voor echt geverdachte beelden is dat in Kopenhagen 63 cm. hoog, dat in het Louvre (met watervaas) 62 cm.; het beeldje in de Verzameling Stoclet is het kleinste: 41 cm. Het omstreden Oer-Ningirsoe-beeld is met hoofd 55 cm. hoog (het beeld in het Cleveland Museum, door Johansen voor echt gehouden, is zonder hoofd 123 cm. hoog). De verschillende losse hoofden variëren in hoogte van 24 tot 10,5 cm.

Alle onverdachte beelden zijn vervaardigd van de zeer harde (hardheid 6-7) steensoort dioriet of gabbro (Soemerisch esi, Akkadisch *uššûm*), in kleur variërend van zwart tot groen en eenmaal witachtig. Daarnaast kent men een gebroken kalkstenen beeld (delen in Parijs en Istanbul). De omstreden beelden zijn resp. van: zeepsteen of steatiet (Kopenhagen), calciet (Louvre), paragoniet (Verzameling Stoclet), en chloriet (Oer-Ningirsoe), dus steeds een veel minder harde (ca. 3) steensoort, die dan ook met een mes bewerkt kon worden en werd. Johansen vermeldt nog dat de herkomst van de zeepsteen (steatiet) van het Kopenhaagse beeld door wetenschappelijke analyse niet achterhaald kon worden. Onderzoek in een geologisch laboratorium te Parijs wees uit dat de steen, indien van Europese origine, uit de Pyreneeën of de Franse Alpen moet komen, maar dat niet uitgesloten is dat precies dezelfde steensoort ook in West-Azië voorkomt.

Terwijl alle opgegraven beelden hun hoofd missen en men ook een aantal zwaar beschadigde exemplaren kent, zijn de verdachte beelden opvallend gaaf: de hoofden zitten er nog aan of zijn er weer mee verenigd (Oer-Ningirsoe) en ze vertonen slechts geringe beschadigingen, met name aan de neus en de voeten. Volgens Johansen zijn de ,,beschadigingen'' opzettelijk aangebracht om aan de beelden authenticiteit te verlenen. De voeten zijn bovendien niet echt beschadigd, maar grotendeels onafgewerkt gelaten en daarna ,,beschadigd''; opvallend is dat de beschadiging precies ophoudt (links en rechts van en boven de voeten) waar het eigenlijke beeld begint, en dat de voeten van de opgegraven beelden normaliter goed afgewerkt en onbeschadigd zijn.

Johansen besteedt ook aandacht aan de aangebrachte inscripties: bij de opgegraven beelden bevindt deze zich op de rugzijde of op de voorzijde van de toga en op de schouder, en wel zo dat deze nooit in botsing komt met het patroon van het gewaad, speciaal met de randen ervan. Dit geldt ook voor de zitbeelden met inscriptie. Dit kan niet gezegd worden van de omstreden beelden. Op dat uit Kopenhagen overschrijdt de tweede kolom van boven links juist de rand van de toga (fig. 3); bij dat in het Louvre is het onderste gedeelte van de de franje zelfs opgeofferd aan twee vakjes (regels) schrift, die buiten het vaste patroon vallen (fig. 4). Op beide beelden en op het beeld uit de Stoclet Verzameling overschrijdt de inscriptie op de schouder de rand van de toga, wat elders niet het geval is: alleen de naakte bovenarm/schouder wordt beschreven.

Interessant zijn de observaties betreffende de bontkap of tulband, die alle beelden (hoofden) tooit. Op de zekere authentieke hoofden AO 13 (fig. 2) en (het zitbeeld) AO 3293/4108 is te zien dat de individuele haarlokken tevoren ingetekend waren volgens een vast patroon: ze bevinden zich steeds in rijen en wel 6 op de vertikale rand van de tulband, 2 op de horizontale rand, terwijl de ronde bovenkant in beide richtingen 19 rijen lokken bevat. Bij de omstreden beelden is het lokkenpatroon van de ronde bovenzijde er echter een van concentrische ringen rond één of twee centrale lokken. Johansen merkt verder op dat op de authentieke beelden de lokken slakkevormig zijn: ze zijn precies gegraveerd en lijken in vorm op het getal 6. Bij de door hem verdachte beelden is dit minder duidelijk het geval.

Johansen vergelijkt tenslotte zorgvuldig de weergave van anatomische details: oor(lel), ogen, oogleden, wenkbrauwen, mond, lippen, vingers, voeten en musculatuur. Ook hier constateert hij kleine verschillen en z.i. onzorgvuldigheden, die hem tot zijn boven reeds vermelde conclusie leiden.

Inscripties

Zoals gezegd dragen drie omstreden beelden een vrijwel identieke inscriptie. Een korte inscriptie op de schouder, een soort cartouche, bevat de woorden: ,,Goedea, stadsvorst van Lagaš, de man die de tempel van (de god) Ningizzida en de tempel van (de godin) Geštinanna bouwde''. De eigenlijke inscriptie bevat de volgende tekst: ,,Goedea, stadsvorst van Lagaš, bouwde voor Geštinanna, vrouwe a-izi-mú-a, de geliefde echtgenote van Ningizzida, zijn meesteres, haar tempel in Girsu. Hij schiep haar standbeeld. Hij noemde het ter harer ere ,,...'' en bracht het in haar tempel.'' De in de vertaling opengelaten naam van het beeld luidt op het beeld in Kopenhagen: ,,Geštinanna heeft hem gunstig aangezien'', op

Fig. 3. Beeld van Goedea in de Ny Carlsberg Glyptotek te Kopenhagen (cat. no. 840), hoogte 63 cm., vervaardigd van steatiet. Blijkens de inscriptie gewijd aan de godin Geštinanna.

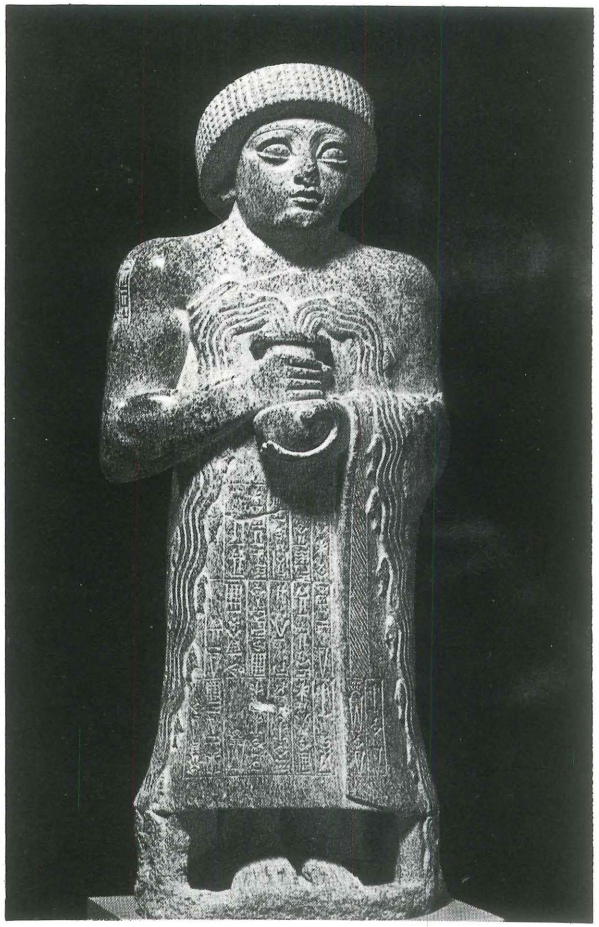

Fig. 4. Beeld van Goedea in het Louvre (AO 22126 — en niet AO 8, zoals een kaart uit het Louvre vermeldt), 62 cm. hoog, vervaardigd van calciet. Blijkens de inscriptie gewijd aan de godin Geštinanna.

het beeld in het Louvre: ,,Geštinanna schonk hem leven'', en op het beeld in de Verzameling Stoclet: ,,Zij verhoorde het gebed''.

De inscripties op de zeker authentieke beelden zijn onderling verschillend, ook als ze, zoals de beelden B (AO 2; met plattegrond), D (AO 1), en G (AO 7), gewijd zijn aan dezelfde godheid (Ningirsu). Het enige andere paar identieke inscripties bevindt zich op de twee kleine zitbeelden, resp. in het Louvre en in het Metropolitan Museum, die alleen in hun naam verschillen (resp. ,,Aan(!) Goedea, de bouwer van de(ze) tempel, heeft het (beeld) leven geschonken'', en ,,Van Goedea, de bouwer van de(ze) tempel, moge het het leven verlengen''). Maar de echtheid van het beeld in het Metropolitan Museum (eveneens stammend van de ,,illegale opgravingen'' van 1924, via Gejou verworven, en gaver dan het Louvrebeeld) wordt door Johansen in twijfel getrokken, ookal is het van dioriet gemaakt.

Wat de tekst zelf betreft concentreert Alsters bijdrage zich op twee punten. Ten eerste op het boven onvertaald gelaten epitheton van Geštinanna, a-izi-mú-a. Ook al kan hij de preciese betekenis ervan niet vaststellen, hij overtuigt door, in het voetspoor van M. Lambert (1947), aan te nemen dat deze titel een bewuste woordspeling is op de naam van Ningizzida's normale echtgenote a-zi-mú-a. Toen Goedea zijn persoonlijke god Ningizzida in zijn stad invoerde (vgl. standbeeld I//P: ,,Toen Ningirsu (de voornaamste god van de stad), ...Ningizzida... in de stad (Girsu) een woonstede had bereid...''), zou hij hem in het pantheon van zijn stad hebben willen inpassen door hem met de godin Geštinanna, die al eerder een tempel in Girsu had en die vooral bekend is als de zuster van Dumuzi, te verbinden. Als dit juist is en de woorden a-izi-mú-a zo moeten worden geinterpreteerd, rijst de vraag of een (kundig) vervalser dit rond 1925 had kunnen weten of bedenken. Alster stelt dat men in 1925 nog niet kon weten of wist dat Azimua Ningizzida's echtgenote was. Er waren weliswaar toen reeds twee teksten in spijkerschrift gecopiëerd waarin de naam van Ningizzida's echtgenote voorkwam, maar de desbetreffende regels waren of gebrekkig gecopiëerd of verkeerd geinterpreteerd. De identificatie van (Nin)azimua en Geštinanna in onze inscripties is geen geisoleerd feit. Alster wijst erop dat andere teksten beide de titel ,,schrijver van de onderwereld geven''. Conclusie: één de drie beelden met inscriptie moet origineel zijn geweest; de andere kunnen daarnaar vervaardigd zijn.

Vervolgens concentreert Alster zich op de namen van de beelden. Opvallend en ongewoon — en daarom eerder een bewijs voor authenticiteit dan voor vervalsing — is dat in de naam op het beeld uit de Verzameling

Stoclet (,,Zij verhoorde het gebed'') de naam van de godin ontbreekt. Belangrijker is z.i. dat het object van het werkwoord ,,verhoren'' (lett. ,,staan bij'') het juiste, bij dit intransitieve werkwoord passende affix heeft, een constructie die meer kennis verraadt dan de beste Sumerologen rond 1925 bezaten. Het beeld uit de collectie Stoclet is daarom echt. De volgende vraag is of een kundig vervalser, in bezit van de tekst van laatstgenoemd beeld, de inscriptie van de twee andere had kunnen concipiëren. Dit kan z.i. niet geheel worden uitgesloten, in verband met gedeeltelijke parallellen voor de constructies van de namen der beelden, aanwezig in andere Goedea-inscripties, maar het vereiste dan wel een groot inzicht in de Sumerische grammatica, en men zou rond 1925 eerder een fout verwacht hebben bij een vervalsing.

Wat de inscriptie op het zitbeeld in het Metropolitan Museum betreft geeft Alster toe dat deze tekst rond 1930 correct kan zijn ontworpen, en ook om redenen buiten de inscriptie gelegen valt hij Johansen bij in zijn twijfel aan de echtheid. Wat de inscriptie op het beeld van Oer-Ningirsoe tenslotte betreft, hierin zit een regel (,,Ik ben een man, bemind door zijn god''), die z.i. de Sumerische kennis van rond 1925 vrij zeker te boven ging; op basis van deze regel op dit beeld kon Thureau-Dangin in 1925 de gebroken, overeenkomstige regel op het Goedea-beeld K aanvullen! Ook in dit geval lijkt authenticiteit zeer waarschijnlijk.

*

Beide auteurs hebben een aantal feiten en observaties aangevoerd, die niet genegeerd kunnen worden. Toch is het bijzonder moeilijk zich door één van beide volledig te laten overtuigen. Ten aanzien van wat Johansen naar voren brengt geldt dat de gegevens voor aanvulling vatbaar zijn. Uit zijn catalogus van beelden blijkt dat lang niet voor alle stukken de gegevens volledig verzameld konden worden, met name voor die stukken, die vanaf ca. 1920 werden verworven. Hij sluit zijn bijdrage af met de constatering dat geen van de musea, die in de twintiger jaren van deze eeuw Goedea-beelden hebben verworven, die volledig hebben gepubliceerd met alle gegevens (o.a. voor herkomst, steensoort e.d.), en dat geldt ook van de stukken tussen 1950 en 1960 verworven. De gegevens (o.a. uit brieven) betreffende de aankoop van het beeld in Kopenhagen verdienen aanvulling uit andere bron. T.a.v. de archeologische kant van de zaak zou duidelijkheid verschaft moeten worden over de mysterieuze illegale opgravingen van 1924. Hebben clandestiene opgravers inderdaad een heiligdom van Geštinanna aangeboord? Geen van de andere beelden en wijvoorwerpen uit ,Lagaš' (Girsu), die de naam van Goedea

dragen, is aan deze godin gewijd. Het is denkbaar dat in haar nieuw ontdekte heiligdom een groepje vrij gave beelden is aangetroffen en het land uit gesmokkeld. Maar waarom hier dan ineens een variëteit van (zachtere) steensoorten, kleinere formaten, en afwijking van bepaalde technische of stylistische conventies (de groepering van de haarlokken op de centrale ronding van de tulband, houding der handen (Oer-Ningirsoe), en de plaatsing van de inscriptie in relatie tot de zomen van het gewaad)? Interessante observaties, zoals die dat de mens Goedea een vaas overstromend van (levens)water in de handen houdt, terwijl het in alle andere gevallen een god is die zo'n vaas vasthoudt, verdienen nadere analyse. Die analyse zou zich ook moeten uitstrekken tot het relief op het voetstuk van het Oer-Ningirsoe-beeld. Ten aanzien van de inscriptie kan men stellen dat in de beschouwingen een technische analyse van de wijze waarop de spijkerschrifttekens in de steen gebeiteld of gegraveerd zijn ontbreekt. Nader onderzoek van de vraag wat voor instrument men hierbij gebruikte en in welke volgorde de onderdelen van de tekens werden gegraveerd (latere kunnen eerdere overlappen, enz.) zou gegevens voor de vraag naar de echtheid kunnen opleveren. Ten aanzien van de orthografische en grammaticale feiten door Alster op tafel gelegd, kan men stellen dat als de of enkele van de inscripties niet echt zijn, ze een zeer kundig Sumeroloog als vervalser veronderstellen. Theoretisch moet men ook met de mogelijkheid rekenen dat zo iemand zijn teksten concipiëerde op basis van een onbekende (opzettelijk verborgen gehouden of vernietigde) originele inscriptie, die het hem mogelijk maakte zinnen te produceren die normaliter buiten het vermogen van de toenmalige Sumeroloog lagen. Ook blijft de vraag gelden wat a-izi-mú-a precies betekent (het teken als izi gelezen laat meer dan één lezing toe).

In ieder geval is te hopen dat de handschoen door Johansen toegeworpen opgenomen zal worden, en dat niet alleen ten bate van eventuele kopers van het beeld uit de Verzameling Stoclet, dat nu op de antiquiteitenmarkt te koop is. Ook de archeoloog is ten zeerste gebaat bij meer zekerheid in deze zaak, zoals o.a. blijkt uit de verzuchting waarmee Hrouda zijn bespreking van dit boek in het recente nummer van het *Zeitschrift für Assyriologie* 69 (1979) 151 besluit: ,,De Stoclet-figuur... zou eventueel nog opgeofferd kunnen worden, maar dat is bij de andere beelden en de Oer-Ningirsoe-figuur veel pijnlijker. Men voelt zich als archeoloog in zijn zekerheid aangetast, als zou blijken dat zulke ,,Leitdenkmäler'' vals zijn''. En die onzekerheid zullen ook de museumdirecties ervaren.

Literatuur

A. Parrot, *Tello. Vingt campagnes de fouilles (1877-1933)* (Paris 1948), speciaal p. 147vv. en pl. xiii-xx;

A. Falkenstein, *Die Inschriften Gudeas von Lagaš, I. Einleitung* (Roma 1966);
Eva Strommenger, art. ,Gudea' (B. Archäologisch), in: *Reallexikon der Assyriologie*, Bd. 3 (Berlin 1957-1971), 680-687.

Heemstede K. R. VEENHOF

EEN JURIDISCH ,,HANDBOEK'' UIT HET OUDE EGYPTE IN TWEE TALEN

De recente publicatie van twee stukjes papyrus, niet groter dan 8,5 × 14 en 7 × 14 cm., heeft nogal opzien gebaard toen bleek dat ze 46 regels Griekse tekst bevatten die een vrijwel letterlijke vertaling zijn van een deel van een reeds bekende — en niet minder opzienbarende — Egyptische tekst: een welkome aanvulling van het vrij kleine corpus van tweetalige teksten waarvan de ,,Steen van Rosette'' de meest bekende bevat.

Maar, laten we niet vooruitlopen op de zaak, en ons verhaal bij het begin beginnen. In de dertiger jaren is de Universiteit van Cairo begonnen met een serie opgravingen in Midden-Egypte, in de necropolis van Tuna el Gebel, het antieke Hermopolis. Onder de enthousiaste leiding van Sami Gabra werd er onder meer een groot onderaards complex van gangen en vertrekken blootgelegd, vol met mummies van Ibissen, de heilige vogels van de god Toth = Hermes aan wien de stad Hermopolis haar naam te danken heeft. Vlakbij de balsemplaats waar deze Ibissen destijds zijn gemummificeerd, heeft Gabra in de winter van het jaar 1938-1939 een gebouwtje uitgegraven dat hij ,,het archief'' heeft genoemd omdat hij er verschillende Egyptische papyri vond waarvan hij aannam dat zij de restanten waren van het tempelarchief van de Ibis-priesters. Één van deze papyri trof hij aan, opgerold en wel, in de kruik waarin hij, zoals in het Oude Egypte gebruikelijk was, indertijd veilig was opgeborgen. De kruik was in de loop der eeuwen beschadigd, en ook de papyrusrol was niet ongedeerd gebleven, maar hij zag er op het eerste gezicht al veelbelovend uit. De papyrus moet oorspronkelijk meer dan twee meter lang zijn geweest en 35 cm. hoog en bleek aan weerszijden te zijn beschreven met teksten in Demotisch schrift, d.w.z. in dat type van Egyptisch schrift dat men in het dagelijks leven bezigde vanaf het begin van de 6de eeuw v. Chr. tot in de Romeinse tijd. Op grond van het schrift kan men onze tekst dateren uit de derde eeuw v. Chr.

De Demotische tekst op de rectozijde, d.w.z de binnenzijde van de rol, werd ter publicatie toevertrouwd aan Girgis Mattha, die zijn eerste verslag uitbracht in 1941 onder de titel ,A Preliminary Report on the Legal Code of Hermopolis West' (in: *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, deel 33, 297-312). Uit de titel van dit verslag blijkt dat de tekst op het recto een juridi-

sche is en door Mattha werd beschouwd als een Wetboek. Dit bericht veroorzaakte grote opwinding, want tot op dat moment kende men het recht van het Oude Egypte vrijwel alleen maar uit contracten, processen en andere praktijkgevallen en men verwachtte dan ook veel nieuws te kunnen leren uit deze omvangrijke verzameling van rechtsregels.

Het bleek echter al spoedig dat het publiceren geen eenvoudige taak was. Het Demotische schrift is altijd al zeer lastig te lezen en het ontcijferen werd in dit geval nog extra moeilijk doordat de behandelde materie voor een groot deel nieuw was, de gebruikte formuleringen veelal van elders niet bekend waren, en enkele woorden en juridische termen nog niet in de lexica voorkwamen. Daarbij kwam nog dat de papyrus uiteengevallen was in verschillende fragmenten waarvan de juiste plaatsing in enkele gevallen problemen opleverde. Maar de buitenwacht werd ongeduldig en in 1956 b.v. werd op een congres van rechtshistorici te Leiden een motie aangenomen waarin men aandrong op spoedige publicatie. Ze hadden makkelijk praten.

Tot op dat moment was alleen nog maar de tekst op het recto ter sprake gekomen. Maar ook op de keerzijde, het verso, staat een Demotische tekst, die, hoewel de inhoud niets heeft uit te staan met het recto, toch een belangrijke rol heeft gespeeld in dit verhaal. Op het verso staat een serie van 40 mathematische vraagstukken van het type ,,Gegeven een lap stof van 1000 el^2 waarvan de hoogte $1^1/_2$ maal zo lang is als de breedte: bereken de hoogte en de breedte''. Van elk vraagstuk wordt tevens aangegeven hoe men hem moet oplossen, maar het zou ons te ver op een zijpad brengen om hierop in te gaan. In de zestiger jaren heeft de specialist op dit gebied, Richard A. Parker, zich op deze mathematische tekst geworpen die hij in 1972, samen met enkele andere soortgelijke teksten, publiceerde onder de titel *Demotic Mathematical Papyri*. Voor ons is van belang dat voor deze publicatie de papyrus in 1968 grondig werd gerestaureerd.

Helaas heeft Mattha de restauratie van ,,zijn'' tekst in 1968 niet meer mogen meemaken. Door zijn overlijden in 1967 bleef de publicatie van de juridische tekst op het recto onvoltooid. Gelukkig heeft men George R. Hughes bereid gevonden de publicatie te voltooïen. Ook hij heeft een aantal problemen moeten overwinnen, en zelfs heeft hij nog enkele restauraties moeten verbeteren, maar het is hem gelukt, en zo beschikken wij nu over de lang verbeide publicatie: *The Demotic Legal Code of Hermopolis West* (1975, maar in de handel gebracht in 1977). Philologisch gezien is de uitgave voortreffelijk: de transcriptie en de vertaling zijn welhaast perfect, en daaraan doet niet af dat men wellicht in de toekomst bepaalde

passages iets anders zal willen interpreteren en dientengevolge bepaalde lacunes anders aanvullen. Maar er kleeft een bezwaar van practische aard aan deze publicatie: het onvoltooide manuscript van Mattha is integraal afgedrukt, zonder dat de (soms nogal ingrijpende) veranderingen en toevoegingen erin verwerkt zijn: deze staan achterin het boek afzonderlijk afgedrukt. Deze opzet maakte de publicatie erg onoverzichtelijk en te vrezen valt dat vooral wie het Demotisch niet beheerst zeer veel moeite zal hebben het boek te consulteren en er in na te slaan wat er over een bepaald juridisch onderwerp in de tekst gezegd wordt.

De inhoud van deze juridische tekst is zeer rijk. Dat kan ook welhaast niet anders, want al zijn zowel het begin als het slot van de papyrusrol verloren gegaan, er blijft nog genoeg over: 10 kolommen, soms vrijwel geheel gaaf, van gemiddel 32 lange regels, waarin uitvoerig gesproken wordt over onderwerpen als pacht, burenrecht, erfrecht, en (heel interessant, maar het zou te ver voeren hierop nu in te gaan) de verkrijging van eigendom door verjaring en de stuiting daarvan. Het is bepaald geen ,,Wetboek'', zoals men aanvankelijk dacht en zoals de titel van de publicatie suggereert; algemene regels komen er eigenlijk niet veel in voor en dan nog meestal terloops. Veeleer is het een soort van ,,handboek'': de tekst bestaat grotendeels uit formulieren voor contracten en voor eden, en vooral uit richtlijnen voor het oplossen van geschillen en voor de verdeling van de bewijslast. Bij het bestuderen van dit ,,handboek'' krijgt men de indruk — maar ik moet hier een slag om de arm houden want de tekst is zeer lang en (zie boven) moeilijk toegankelijk — dat het meestal gaat om moeilijke gevallen, om situaties die afwijken van het normale patroon, en dat het ,,handboek'' vooral ten doel heeft steun te verlenen aan diegenen die in dergelijke omstandigheden een contract of een eedsformulier moeten opstellen (de schrijvers) of een beslissing vellen (de rechters). Dat de papyrus in een tempelgebouw is gevonden is niet in strijd met deze opvatting, integendeel: inheemse rechters en schrijvers van Demotische contracten waren in die tijd — de derde eeuw v. Chr. — vrijwel zeker altijd priester.

Op dit punt van het verhaal gekomen zullen wij even pauseren en een van de afdelingen uit het ,,handboek'' iets nader bezien in het licht van het voorafgaande. Het meest geschikt voor dit doel is de vrij gemakkelijk toegankelijke afdeling over het erfrecht, die aan het slot van de achtste kolom begint. Deze afdeling handelt vooral over de situatie die ontstaat wanneer iemand bij zijn overlijden kinderen nalaat maar geen ,,testa-

ment'' heeft gemaakt noch ook op een andere manier heeft bepaald wat er met zijn vermogen zou moeten gebeuren.

Normaal gesproken, wanneer iemand aldus intestaat overlijdt, komt de gehele nalatenschap aan zijn kinderen. In beginsel blijft de boedel dan onverdeeld — in een agrarische maatschappij dikwijls niet onverstandig — en neemt de oudste zoon het beheer op zich, maar de kinderen kunnen natuurlijk te allen tijde besluiten de erfenis te verdelen. Zo is de normale gang van zaken die wij b.v. kennen uit tal van familiearchieven: ons ,,handboek'' spreekt niet daarover maar bepaalt zich tot de problemen die kunnen rijzen en geeft richtlijnen aan de rechter die de problemen moet oplossen. De afdeling over het erfrecht begint meteen al met de situatie dat de kinderen het niet eens kunnen worden over de verdeling en dat de oudste zoon — die immers het beheer heeft over de nalatenschap — door de andere kinderen voor de rechter wordt gedaagd. De zaak moet dan volgens de richtlijnen van onze tekst als volgt worden afgewikkeld:

> De oudste zoon krijgt opdracht een lijst samen te stellen met de namen van alle kinderen van de erflater, daarbij inbegrepen de namen van de kinderen die intussen zelf reeds overleden zijn. Dit laatste is van belang omdat de erfportie van de vooroverleden kinderen — als zij zelf geen kinderen hebben — toevalt aan de oudste zoon. Men kan zich dus voorstellen dat de oudste zoon er belang bij heeft dat er zoveel mogelijk namen op de lijst voorkomen, en de andere kinderen juist niet. Het ,,handboek'' bepaalt dat, wanneer er een geschil ontstaat over de samenstelling van de lijst, er een beslissende eed moet worden opgelegd aan de oudste zoon en tezelfdertijd geeft de tekst de bewoordingen van de af te leggen eed. (Het ,,handboek'' geeft in het algemeen in vele conflictsituaties aan dat er een beslissende eed moet worden opgelegd en bepaalt dan telkens wie van de twistenden de eed moet afleggen).
>
> Vervolgens wordt het aantal erfporties vastgesteld: zoveel als er namen op de lijst staan + 1, dit laatste omdat de oudste zoon — en, als er geen zoons zijn, de oudste dochter — een dubbele portie krijgt. De ratio van de bevoordeling van de oudste blijkt nergens uit de tekst, maar men mag aannemen dat deze samenhangt met het feit dat de oudste tal van extra verplichtingen heeft die voortvloeien uit het openvallen van de nalatenschap: het innen van uitstaande vorderingen b.v., en vooral het verzorgen van de begrafenis (van de kosten daarvan komst evenzo een dubbele portie voor zijn rekening).
>
> De tekst vermeldt niet wie de goederen in porties verdeelt en hoe

er gelijkwaardige kavels worden gevormd — dit is opmerkelijk want hierover kunnen gemakkelijk meningsverschillen ontstaan — maar wel hoe vervolgens de kavels aan de erfgenamen worden toegedeeld: de oudste zoon mag het eerst zijn deel kiezen, en dan de andere zoons, in volgorde van hun geboorte, en tenslotte de dochters, in dezelfde volgorde. (Een andere mogelijkheid is dat men het lot laat bepalen wie welke kavel krijgt; deze methode kunnen de erfgenamen onderling besluiten toe te passen: een geschil is er dan niet en onze tekst zwijgt er derhalve over).

De hierboven geschetste procedure was ons vóór de publicatie van het juridische ,,handboek'' volkomen onbekend en als men bedenkt dat de afdeling over het erfrecht nog vele andere gegevens bevat en dat er nog meer afdelingen zijn over andere onderwerpen, dan zal men zich gemakkelijk kunnen voorstellen hoe belangrijk de tekst is voor onze kennis van inheems recht en gewoonten in het Oude Egypte. Maar genoeg hierover, wij moeten verder met ons verhaal.

Zo was dus in het begin van het jaar 1977 eindelijk de juridische tekst gepubliceerd die op het recto van de papyrusrol uit Hermopolis staat, een tekst die in de derde eeuw v. Chr. is opgeschreven, in het Demotisch, en die richtlijnen bevat voor diegenen die inheems recht moeten toepassen.

Een jaar later, in 1978, volgde de publicatie van de Griekse fragmenten waarvan gewag werd gemaakt aan de aanvang van dit artikel (P. Oxy. 46 3285): deze bevatten twee gedeelten van wat een complete Griekse vertaling moet zijn geweest van het Demotische juridische ,,handboek''. Een hoogst belangwekkende zaak.

In de eerste plaats valt op dat de Demotische tekst uit Hermopolis komt en de Griekse uit Oxyrhynchos: hieruit volgt dat het ,,handboek'' in verschillende steden werd gebruikt en dat het dus niet een particuliere optekening van regels was voor louter plaatselijk gebruik, maar een gezaghebbende compilatie; theoretisch bestaat er dus de mogelijkheid dat wij elders in Egypte nog andere exemplaren van het ,,handboek'' zullen terugvinden. Wanneer en op wiens gezag de compilatie is vervaardigd weten wij niet (van beide exemplaren is het begin van de tekst helaas verloren gegaan), maar op grond van enkele détails lijkt het aannemelijk dat de grondtekst enkele eeuwen ouder is dan het exemplaar uit Hermopolis van de derde eeuw v. Chr.

Voorts is het feit opmerkelijk dat men een Griekse vertaling nodig

heeft gehad: dit betekent dat het ,,handboek'' gebruikt werd — en dat dus inheemse rechtsregels werden toegepast — door lieden die zelf geen, of niet voldoende Demotisch konden lezen. Enkele gegevens van taalkundige aard laten zien dat de oorspronkelijke vertaling al in een vroeg stadium, niet lang na de datum van het Demotische exemplaar uit Hermopolis, is vervaardigd.

En tenslotte valt op dat er 5 eeuwen liggen tussen de Demotische tekst uit Hermopolis en de Griekse, die in de tweede helft van de tweede eeuw na Chr. is opgeschreven in Oxyrhynchos: hieraan ziet men dat midden in de Romeinse tijd het inheemse recht nog zo springlevend was dat men een exemplaar van het oude ,,handboek'' nodig had — en dat terwijl men voorheen in de mening verkeerde dat het inheemse recht nauwelijks meer van betekenis was in de Romeinse tijd!

De Griekse vertaling volgt de Demotische tekst zeer getrouw, hoewel het de vertaler soms duidelijk moeite heeft gekost passende vertalingen te vinden voor typisch Egyptische tournures. Het belangrijkste verschil schuilt in het feit dat, waar de Demotische tekst de directe rede heeft, de Griekse vertaler de indirecte rede gebruikt. Een klein stukje laat ik hier ter illustratie volgen (een volledige publicatie van de tweetalige passages zal verschijnen in deel 23 van de serie *Papyrologica Lugduno-Batava*). Het betreft een geschil tussen buren, dat voor zichzelf spreekt wanneer men bedenkt dat het gaat om huizen van leem, die door water onherstelbaar beschadigd kunnen worden. Verder wil ik volstaan met te wijzen op twee détails. De Demotische tekst bevat een nieuw woord, *ḫꜣʿ-mw*, ,,wateraf-voer'', waarvan Mattha reeds, zonder dat hij de Griekse tekst kende, de juiste betekenis had onderkend. Het Griekse werkwoord καταβοᾶν κατά ,,roepen over'' komt in de betekenis van ,,een aanklacht indienen tegen'' niet in Griekse bronnen voor; het werkwoord is geen letterlijke vertaling van *smj r* in de Demotische tekst, maar van de variant *ʿš r* die wij van elders kennen.

Een burenruzie

De Demotische tekst kol. VIII, 16-18 (derde eeuw vóór Chr.)	De Griekse vertaling P. Oxy. 46 3285, 32-37 (eind tweede eeuw ná Chr.)
in.nꜣ.w rmt smj |[17] *r rmt ḏd:* *tꜣ ḫꜣʿ-mw n pꜣj=f ʿ.wj ḥr* *⌜ḥwj=s mw⌝ r pꜣj=j ʿ.wj*	|[32] [ἐὰ]ν δέ τις καταβοήσῃ κατά τινος φάμενος τήν χολέ[τραν |[33] τῆς] οἰκίας τοῦ ἀντιδίκου καταρραίνε̣ι̣ν τήν ἑαυτοῦ ο̣[ἰκίαν |[34] τῷ] ἀπορρέοντι ὕδατι,

Indien een man een aanklacht indient tegen een man, zeggend: ,,de waterafvoer van zijn huis pleegt water te werpen op mijn huis'',

Indien iemand roept over iemand (d.w.z. hem aanklaagt) zeggend dat de goot van het huis van de tegenpartij zijn eigen huis besproeit met het afstromende water,

iw = w nw tꜣ ḫꜣ ꜥ-mw, iw = w dj.t mw r.r = s n = f: in. |[18] *nꜣ.w ⌜pꜣ mw pḥ⌝ [r pꜣ ꜥ.wj n] pḫ rmt ntj ⌜smj⌝, iw = w šd.ṯ t-ḫꜣ ꜥ-mw šꜥ-tw = w tm dj.t pḥ mw r pꜣj = f ꜣ.wj*

περὶ τῶν τοιούτων ἐπισκ[οποῦσι |[35] οἱ] δικασταὶ ἐνχέοντες ὕδωρ εἰς τὴν χολέτρ[αν, ἐὰν δέ |[36] τι] ῥαίνῃ τὴν οἰκίαν τοῦ καταβοήσαντος, ἀπ̣[οτέμνου- |[37]- σι] ἀπὸ τῆς χολέτρας, ἕως ἂν μηκέτι ῥαίνῃ.

dan gaan zij (d.w.z. de rechters) kijken naar de waterafvoer en zullen zij er water op gooien voor hem (d.w.z. de klager): indien het water het huis bereikt van degene die de aanklacht indient, dan zullen zij (stukken van) de waterafvoer afsnijden, totdat zij het water niet meer zijn huis zullen laten bereiken.

over dergelijke zaken stellen de rechters een onderzoek in door water te gieten op de goot: indien deze in enig opzicht het huis van degene die geroepen heeft (d.w.z. de klager) besproeit, dan snijden zij (stukken) af van de goot totdat deze niet meer besproeit.

Leiden P. W. Pestman

OVER HET GRAF ALS WOONHUIS

Zes jaar geleden bestreek een tentoonstelling in het Allard Pierson Museum betreffende het schrift de territoria, waarop ons Genootschap zich beweegt. Onder die gebieden bevond zich dan ook het Nijldal. Thans vraagt het museum opnieuw (en nu uitsluitend) de aandacht voor Egypte, ditmaal in het kader van dood en begrafenis. Een projektgroep onder leiding van Drs. B. Garthoff heeft de voorbereidingen in het bijzonder gericht op de voorstellingen omtrent het graf als woonhuis van de verrezen dode. Op het moment, dat ik dit schrijf, zijn de preparatieven nog niet voltooid. Maar wel is duidelijk, dat er na verschijning van deze aflevering in de kelderruimten van Oude Turfmarkt 127 een origineel opgezette, interessante expositie te zien is.

In 1973 wachtte de bezoekers als primeur een recente aanwinst van de Universiteit van Amsterdam. Het was een dodenboek uit Ptolemaeïsche tijd met teksten in hiëratisch schrift: *Beitel*, 14 (E 12). Het stuk is sinds de verhuizing naar de overzijde van het Rokin permanent tentoongesteld als

AP B. 9223. Inmiddels heeft het museum ook een specimen verworven uit het klassieke tijdvak, in dit geval het Nieuwe Rijk (± 1550-950). AP 9122, geschonken door wijlen Mevrouw B. Boeke-Cadbury, (fig. 5), biedt de typische dodenboekhiërogliefen van de periode; cf *Phœnix* 23 (1977), 84, 86. Het betreft fragmenten uit spreuk 125, de bekende kompositie over het dodengericht. In het onderhavige deel, 125c, spreekt de gestorvene goden en andere machtige figuren toe en beantwoordt hij hun vragen. Zijn lot hangt mede van zijn formuleringen af. Als die overeenstemmen met de bewoordingen van de tekst, leeft hij gelukkig voort.

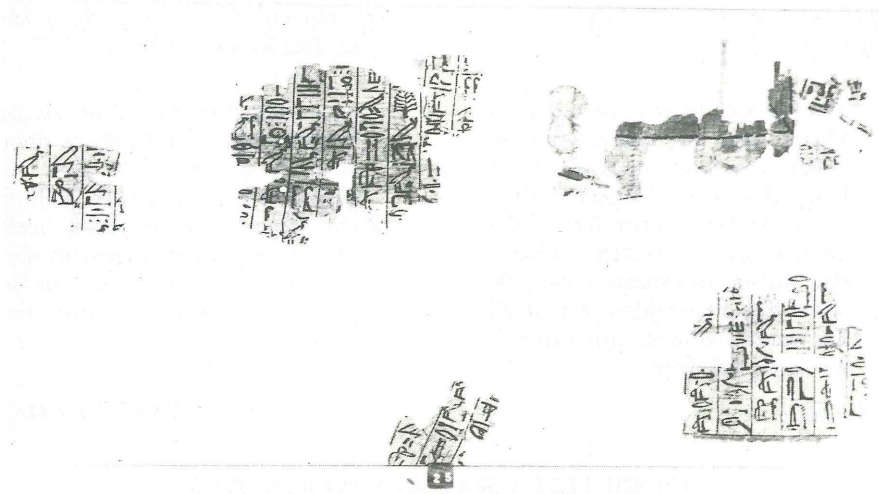

Fig. 5. Papyrus AP 9122. Fragmenten uit *Dodenboek* 125c, tekst met vignet.

Zo niet, dan vindt hij een ontijdig einde in bijvoorbeeld de vuurzee, waarvan boven rechts nog een deel van de rand bewaard is. Dit bassin kwam reeds in *Phœnix* 20 (1974), 335/7 ter sprake (fig. 94); de afbeelding pleegt zowel spreuk 125c als 126 te illustreren.

De aanwezigheid van zo'n vademecum in de grafinventaris was voor de Egyptenaar dus van groot belang. Vandaar, dat op de hier aangekondigde expositie het *Dodenboek* een prominente plaats inneemt.

Voorschoten M. Heerma van Voss

Foto: vgl. van links naar rechts: *Papyrus Noe,* r. 5-7, 10/5 en 21/5. Publikatie geschiedt met goedvinden van de Direktie.

Beitel = M. Heerma van Voss e.a., *Van beitel tot penseel* (Leiden, 1973).

Het museum is geopend: dinsdag t/m vrijdag 10-16.30 uur; zaterdag en zondag 13.15-16.30 uur. De tentoonstelling is najaar 1980 te bezichtigen.

DE WAGENS OP DE APADANA-RELIËFS IN PERSEPOLIS

Op het bovenste register van de Apadana-trappen in Persepolis staan twee wagens afgebeeld. Afgezien van enkele détails in de decoratie zijn beide wagens identiek. Beide zijn bespannen met een stel bijzonder fraai opgetuigde paarden en erop staan wagenmenners in Elamitische kledij die de teugels vasthouden. De voorste wagen (fig. 6) is langs de vier zijden van het zijpaneel voorzien van een band met leeuwen, op diezelfde plaats heeft de tweede wagen (fig. 7) een band rozetten. De wielen zijn twaalfspakig, de eerste wagen heeft op de asuitloop een half anthropomorf figuurtje; ook hier is de achterste wagen eenvoudiger gedecoreerd. (E. F. Schmidt, *Persepolis* I, 1953, pl. 52).

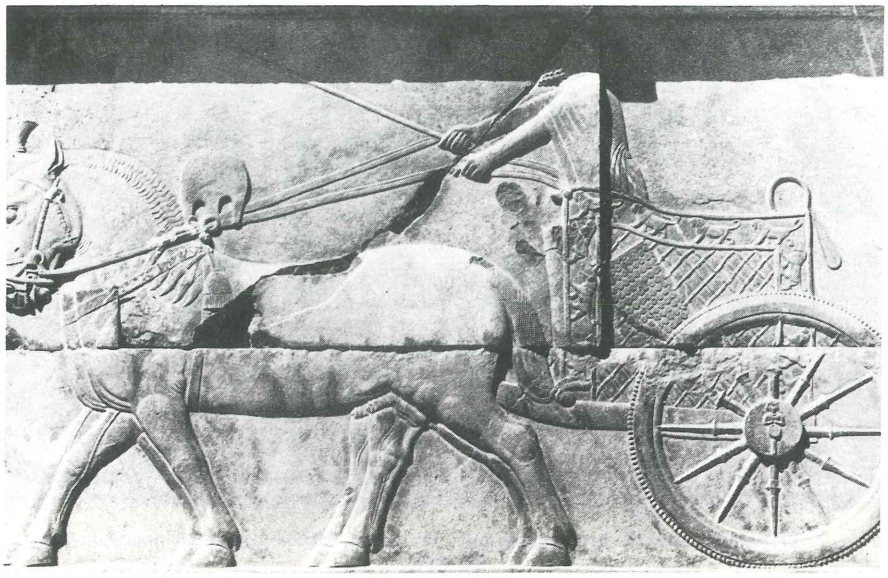

Fig. 6. De wagen van de koning (uit: W. Hinz, *Altiranische Funde und Forschungen,* Tf. 38a).

De groep waar de wagens deel van uitmaken bestaat verder uit drie prachtige hengsten, ieder begeleid door een man in Medische kledij en uit vier dienaren eveneens in de korte jakken en broeken en met de viltmutsen op het hoofd, die als kenmerkend voor de Meden kunnen worden gezien. Ieder van deze heren draagt een zweep en een opgerold kleed, mogelijk een paardedeken, terwijl de laatste van het viertal over de schouder aan een draagband een kruk draagt. De poten van deze kruk hebben dezelfde vorm als de poten van de tronen op de andere reliëfs.

Wagens, paarden en zweepdragers worden telkens voorafgegaan door een stafdragende functionaris wiens kleding gelijk is aan die van de door hem begeleidde groep (zie fig. 8; Schmidt, op.cit. I, pl. 51).

De rest van dit register, evenals het daaronder liggende gedeelte van de twee laagste registers, is gevuld met met lansen uitgeruste gardisten in Elamitische gewaden. De registers onder de wagens en de paarden geven een gezelschap Meden en Perzen van kennelijk hoge rang weer. Dat het hier om de adel van het rijk gaat kan daaruit blijken dat zij allen groter afgebeeld zijn dan de voor hun uitlopende soldaten. Het blijkt ook uit het ‚informele' gedrag van de gehele groep: terwijl alle andere groepen op de reliëfs keurig in het gelid achter elkaar aanlopen, d.w.z. streng *en profil*

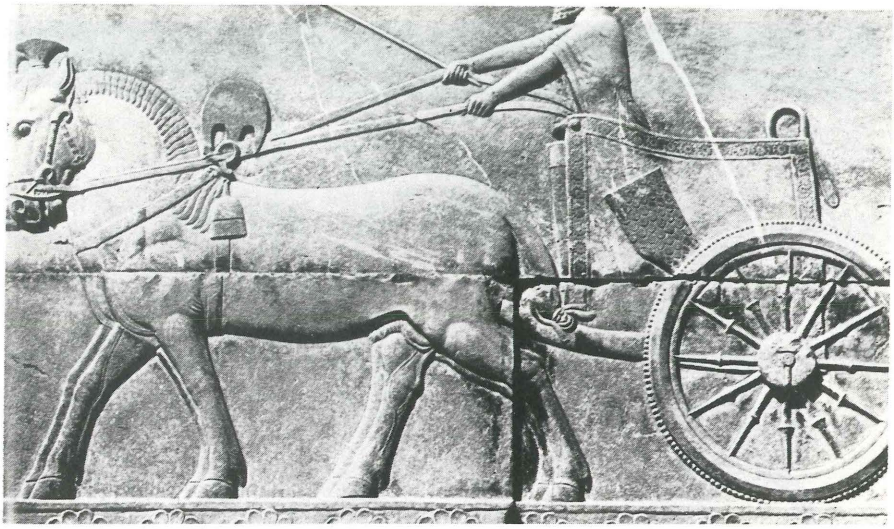

Fig. 7. De wagen van de kroonprins (uit: W. Hinz, *Altiranische Funde und Forschungen,* Tf. 38b).

zijn afgebeeld, staan de leden van deze groep soms half naar elkaar toe gedraaid, sommigen hebben een arm op de schouder van de man ervoor, anderen spelen met de bandjes van hun *kandys* en weer anderen snuiven kennelijk aan de bloem die ze in de hand houden. De hoge rang van deze lieden blijkt voorts uit de sieraden die door de hele groep gedragen worden: een halssieraard en twee armbanden. De sieraden vormen een duidelijke indicatie voor de rang van de afgebeelde figuren: de Elamitische gardisten dragen in het geheel geen sieraden, de meeste figuren in de wagen- en paardegroep alleen armbanden. De lieden in het gemoedelijke

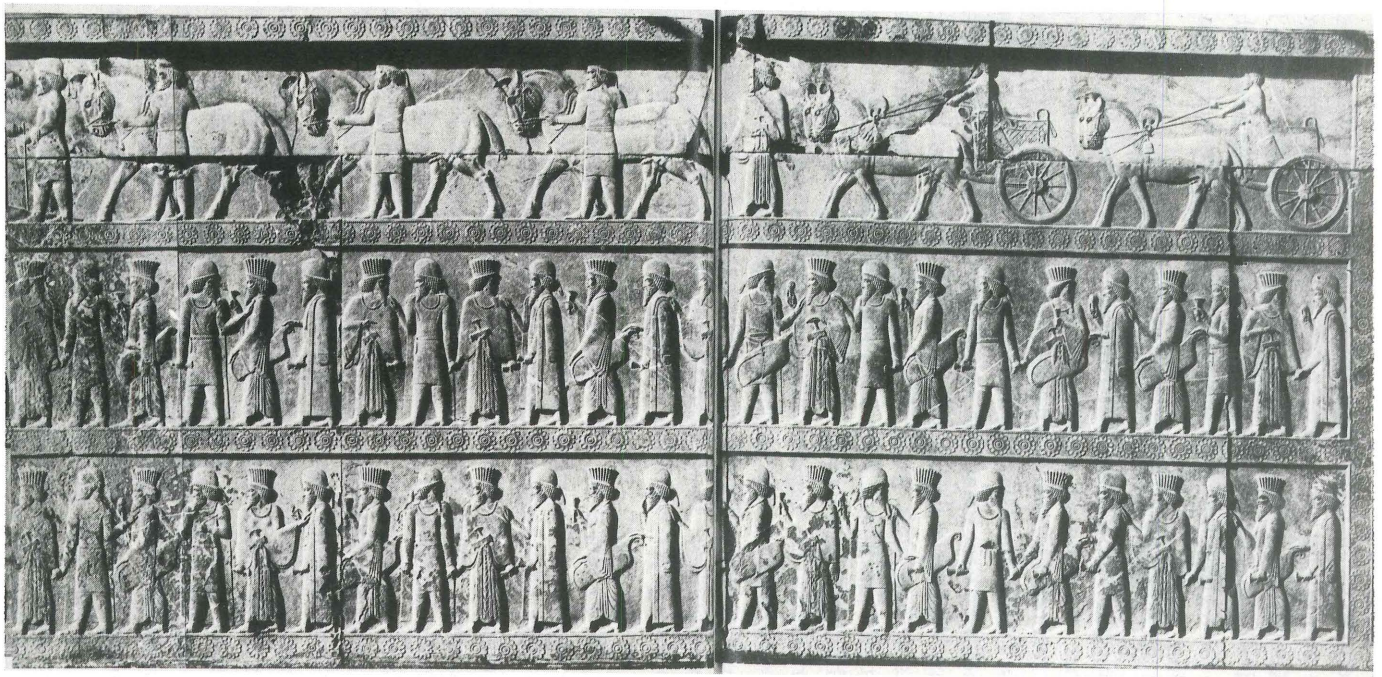

Fig. 8. Gedeelte van het reliëf op de Apadana-trappen: wagens, paarden en aanzienlijke Meden en Perzen (uit: E. F. Schmidt, *Persepolis I,* pl. 52).

Medische en Perzische gezelschap kunnen diè aanzienlijken zijn die door de antieke auteurs de συγγενεῖς of de *cognati* van de koning genoemd worden (Xenophon, *Cyrop.* VIII iii 13, Q. Curtius III iii 14). Dit zijn geen bloed- of aanverwanten van de koning maar door hem onderscheiden lieden die tegelijk met deze titel de daarbij behorende insignia kregen (Fl. Josephus, *Antiq.* XI 35).

Dit hele gezelschap staat gereed voor de *Nouruz*-processie, de plechtigheid ter gelegenheid van het Nieuwejaar. Dat Persepolis, als complex, geheel in het teken van de viering van Nouruz stond is een interpretatie die in de recente literatuur algemeen aanvaard wordt (K. Erdmann, ‚Persepolis: Daten und Deutungen', *MDOG* 92 (1960) 38f.). De processie vond kennelijk te voet plaats; de enige voertuigen zijn de boven beschreven wagens. Waarvoor dienden deze wagens, voor wie waren ze bestemd en wat was de betekenis ervan? Kan er iets over het gebruik binnen het ritueel, dat zich jaarlijks te Persepolis afspeelde, achterhaald worden? Zeker is dat het antwoord vanuit de reliëfs niet gegeven kan worden. Nergens anders komen de wagens voor, evenmin als trouwens te zien is hoe het verdere verloop van de plechtigheden geënscèneerd was.

Het is zeer aannemelijk dat de wagens bestemd waren voor de koning en zijn troonopvolger. In de literatuur is de mogelijkheid geopperd dat het hier voor de goden bestemde voertuigen betrof, ofwèl één wagen voor de koning en één wagen voor de god (S. K. Eddy, *The King is Dead*, Lincoln 1961, 53; E. Herzfeld, *The Persian Empire*, Wiesbaden 1968, 7). Dit kan echter uitgesloten worden: in Herodotus' beschrijving van het Perzische leger (VII 40) wordt de wagen van Xerxes voorafgegaan door het voertuig van Zeus = Ahuramazda. Het is stervelingen verboden deze wagen te betreden, vertelt Herodotus; de wagenmenner loopt er dan ook naast. Calmeyer heeft kort geleden het verschijnsel van de lege godenwagens beschreven en ook hij concludeert dat de wagens op de paleisreliëfs niet voor de goden bestemd waren. (*Arch. Mitt. aus Iran* N.F. 7, 1974, 49f). Omdat er menners op de wagens staan moeten de berijders mensen zijn en daarmee ligt het voor de hand dat de wagens voor koning en kroonprins klaar staan. Deze veronderstelling wint aan waarschijnlijkheid vooral nu sinds kort gebleken is dat op het centrale paneel van de Apadana-trappen oorspronkelijk het reliëf thuishoorde dat algemeen als het Schathuis-reliëf bekend staat. Op dit reliëf dat bij de opgravingen door Schmidt in het Schathuis (de *Treasury*) werd gevonden, staat een kroonprins achter zijn tronende vader. Door Schmidt werd de koning geïdentificeerd als Darius en de kroonprins daarmee als Xerxes (*Persepolis* I, 167f.). Bij herstel- en restauratie-werkzaamheden heeft het echtpaar

Tilia duidelijk kunnen aantonen dat het reliëf oorspronkelijk vervaardigd was voor het middenpaneel van de Apadana-trappen, waar nu een aantal gardisten zijn afgebeeld. Het was een van die zeldzame keren dat in de archeologie brokstukken werkelijk aan elkaar passen. Nog resterende fragmenten van de oorspronkelijke bevestiging demonstreerden dat het reliëf van deze opvallende plaats moet zijn weggehaald (A.B. Tilia, *Studies and Reconstructions at Persepolis and other sites of Fārs*, Roma 1972, 191-208). Het is moeilijk voor te stellen dat een reliëf dat Darius voorstelde, wiens nagedachtenis ook in inscripties zeer hoog gehouden werd, om de een of andere reden naar een minder in het oog lopende plaats moest verhuizen. Het is veel waarschijnlijker dat een dergelijke behandeling een Xerxes-reliëf ten deel viel. Xerxes werd immers in 465 v.C. als gevolg van een hofintrige vermoord en ook zijn zoon Dariaeus, de aangewezen troonopvolger, werd in de hierop volgende verwarringen het slachtoffer van een complotterende *hazarapatiš*, Artabanos genaamd. Dit personnage moet volgens Shahpur Shahbazi (*Arch. Mitt. aus Iran* N.F., 9, 1976, 153) ook op het Schathuis-reliëf staan afgebeeld en wel als de hoogwaardigheidsbekleder die voor de troon staat. De nieuwe koning Artaxerxes I slaagde er vrij snel in Artabanos uit de weg te ruimen. Maar op dat moment bevond zich op een van de meest opvallende plaatsen in Persepolis een beeltenis van een vermoorde koning, zijn eveneens om het leven gebrachte troonopvolger, en van de *auctor intellectualis* van het complot. Dat dit een onverkwikkelijke aanblik bood kan als de voornaamste reden voor het weghalen van de reliëfs gezien worden (Shahpur Shahbazi, *op.cit.* 155, Frye, *JNES* 33, 1974, 383). Inmiddels was von Gall door bestudering van de kronen op de verschillende reliëfs ook tot de conclusie gekomen dat de hoofdfiguur op het Schathuis-reliëf niet Darius maar Xerxes moest zijn (*Arch. Mitt. aus Iran* N.F. 7, 1974, 152). De Achemeniden blijken namelijk persoonlijke kronen te dragen. Daarmee lijkt de parallellie tussen de twee wagens en de twee voornaamste figuren op het middenpaneel van de trappen wel vast te staan.

Verschil in rang tussen de twee berijders van de wagens is ook uit de versiering ervan af te lezen. De eerste wagen is gedecoreerd met een leeuwenfries. Dergelijke friezen komen in Persepolis meer voor, steeds in de onmiddellijke nabijheid van de koning: op baldakijnen boven het hoofd van de tronende vorst (fig. 9), op de rand van zijn gewaad en op de grafreliëfs te Persepolis, vlak onder de scène van de tronende vorst. Er is een evidente nauwe associatie tussen de leeuw en de koning, waarbij overigens niet geheel duidelijk is waarnaar dit symbool (en andere soortgelijke symboliek) verwijst.

Wanneer nu de wagen niet voor de koning en een god, maar voor de koning en zijn kroonprins bestemd zijn, betekent dit wel dat in Persepolis iedere verwijzing naar het goddelijke in engere zin op de reliëfs ontbreekt. Ook het symbool dat gewoonlijk als een voorstelling van Ahuramazda wordt geïnterpreteerd, blijkt bij nader onderzoek niet als afbeelding van de god, maar als de *khavarənah* van de koning, de gepersonifiëeerde goddelijke bescherming van de vorst, gezien te moeten worden (Shapur Shahbazi, *Arch. Mitt. aus Iran* N.F. 7, 1974, 135-141).

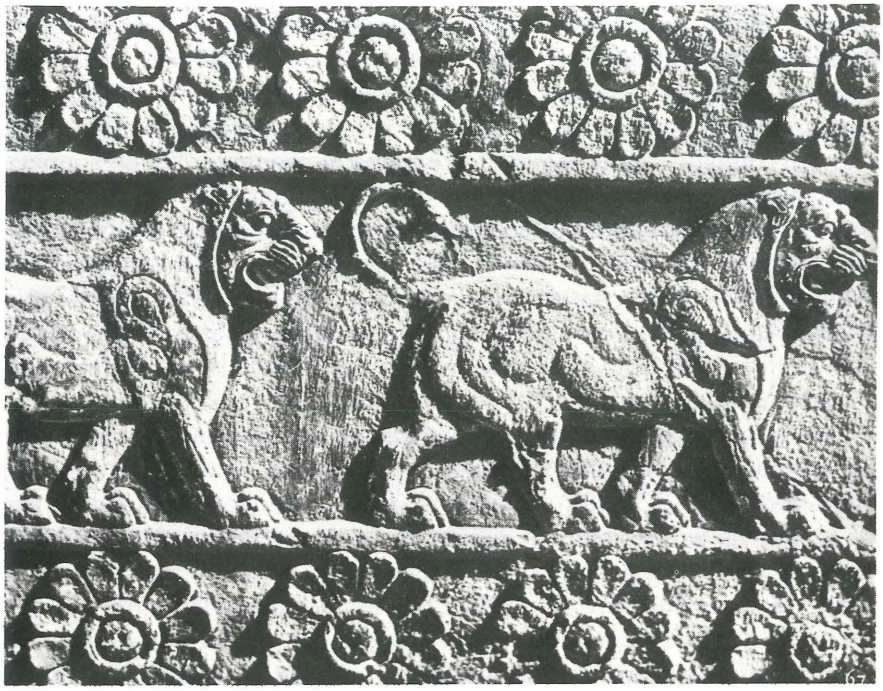

Fig. 9. Leeuwen op het baldakijn boven de troon (uit: A. Godard, *Die Kunst des Iran,* pl. 67).

Het gehele paleizencomplex maakt inderdaad een merkwaardig profane indruk, die slecht overeenkomt met de teneur van de koninklijke inscripties, die van de nauwe band tussen koning en Ahuramazda getuigen. Dat het goddelijke niet werd afgebeeld is overigens wel in overeenstemming met Herodotus' opmerking (I 131) dat de Perzen geen beelden van hun goden vervaardigen.

Wat de functie van de wagen betreft: de gegevens uit Persepolis kun-

nen met informatie van munten uit Sidon worden aangevuld. Het betreft een serie munten van verschillende denominaties, die blijkens het op de voorzijde voorkomende oorlogsschip uit Sidon moeten komen. Sidon maakte evenals de rest van Phoenicië al sinds de zesde eeuw deel uit van het Achemeniden-rijk. Op de voorzijde van de betreffende munten (fig. 10) staat een wagen afgebeeld, getrokken door een drietal paarden. Achter een wagenmenner staat op de kar een personnage dat wat groter is weergegeven. De wagen wordt gevolgd door een persoon die meestal als

Fig. 10. Sidon-munt met wagenrijdende koning (uit: G. F. Hill, *Catalogue of Greek coins of Phoenicia (BMC),* pl. xix, 5).

de koning van Sidon gezien wordt. Hoewel zeer recent wel is voorgesteld de hoofdfiguur van de scène als een god, n.l. Bēl, te zien (H. Seyrig, *Syria* 36, 1959, 52f; P. Naster, *Phœnix* 21, 1975, 66f), zijn hier toch overtuigende argumenten tegen in gebracht. Het meest sterke is waarschijnlijk dat de andere munten in deze Sidon-serie, waarop geen kar is afgebeeld, voorstellingen geven die uit het Achemenidische repertoire stammen en meestal ook in de entourage van Persepolis vertegenwoordigd zijn: een knielende, boogschietende koning, de meest gebruikelijke voorstelling op

Achemenidische munten; de koning in gevecht met een op de achterpoten staand dier, een voorstelling die te vinden is op deurportalen van Persepolis; en een kop van de koning met kroon (D. Schlumberger, *Syria* 48, 1971, 375f.). In dit compleet Achemenidische patroon zou een god volledig uit de toon vallen; goden worden door de Perzen trouwens nooit afgebeeld, zoals we eerder gezien hebben. Hoe de attributen van de volgfiguur moeten worden uitgelegd is een andere zaak. Het is mogelijk dat het hier om in de locale omstandigheden gebruikelijke insignia gaat. Aansluiten bij plaatselijke omstandigheden is een bij de Achemeniden frequent te signaleren politiek.
De voorstelling op de munten is in ieder geval geen jachtscène zoals die uit de glyptiek wel bekend is. De wagen gaat meestal stapvoets en de koning heeft geen pijl en boog in handen, maar heft zijn rechterhand op. Volgens l'Orange (*Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient-World*, Oslo 1953, 158) moet een dergelijk gebaar met de term μακρόχειρ aangeduid worden en is de betekenis ervan apotropaïsch. Van een van de vorsten (Artaxerxes II) is μακρόχειρ als bijnaam bekend (Plutarchus, *Artax.* I), maar ook van Darius wordt deze ‚bijnaam' door Strabo gegeven in een, overigens niet geheel onverdachte, passage (XV iii 21). Het is wel mogelijk dat we hier met een vast epitheton van de koningen te maken hebben. Het *gebaar* komt voor op de grafscènes van alle vorsten die in Naqš-i Rustam en Persepolis begraven zijn. Ook op het grote Behistun-reliëf maakt Darius een dergelijk gebaar dat lijkt te betekenen: het onheil is van het rijk afgewend, de Leugen is bedwongen. Ten bewijze daarvan heeft Darius zijn voet op de liggende Gaumata. In de tekst van een inscriptie van Darius in Persepolis vinden we nog de passage waarin Ahuramazda gebeden wordt het land te beschermen tegen vijandelijke legers, tegen de honger en tegen de Leugen (DPd 15-20): een iets nadere toelichting op de betekenis van het gebaar van de opgeheven rechterhand?

Op alle munten uit de Sidon-serie is de koning groter afgebeeld dan zijn wagenmenner. Dit facet van de Achemenidische iconografie wordt niet alleen bevestigd door de reliëfs uit Persepolis, maar ook door enkele passages in antieke auteurs. Driemaal is er in de antieke literatuur een bericht te vinden over een wagenberijdende Perzische koning, tweemaal betreft het een vorst in het centrum van een legeropstelling (Herodotus VII 40-41, Q. Curtius III iii 8-21) en eenmaal een verslag van een plechtige processie (Xenophon, *Cyrop.* VIII iii). Er zijn zeer opvallende overeenkomsten tussen de drie berichten, die overigens geheel verschillende perioden betreffen; Herodotus bericht over Xerxes, Q. Curtius geeft de

legeropstelling van Darius III en Xenophon vertelt over Cyrus de Grote, waarbij het niet uitgesloten is dat zijn gegevens uit zijn eigen tijd, n.l. de periode van Artaxerxes II, en niet uit die van Cyrus komen. In alle drie de gevallen volgt de wagen van de koning onmiddelijk op die van de god of van de goden, (het aantal godenwagens is in de berichten verschillend, voor een vergelijking zie Calmeyer *op. cit.*). Xenophon en Curtius vertellen beide dat de koning in lengte boven iederen uitsteekt c.q. lijkt uit te steken (μείζων δ'ἐφάνη; *eminens vehebatur*). In ander verband geeft ook Herodotus een dergelijk détail van Xerxes (VII 187). Xenophon heeft kort daarvoor in de *Cyropaedie* een kijkje achter de schermen gegeven: de koning is zoveel groter omdat hij een soort schoenen draagt die hem groter doen lijken. Ook moeten de Medische mantel en maquillage eventuele tekortkomingen in het koninklijke figuur camoufleren (VIII i 40f.).

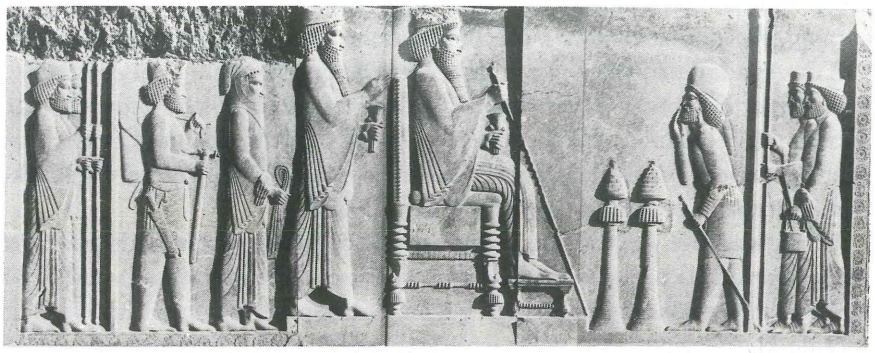

Fig. 11. Schathuisreliëf (uit: E. F. Schmidt, *Persepolis I,* pl. 121).

De koning moet, zoals ook uit de reliëfs blijkt, de grootste zijn in zijn rijk. De aangewezen troonopvolger wordt weliswaar duidelijk kleiner dan de koning afgebeeld, maar toch steeds groter dan de hem omringende personen (fig. 11). De terminologie in de inscripties is hiermee in overeenstemming. Als Darius een troonopvolger aanstelt maakt hij hem *maθišta pasā tānum*, de grootste na zichzelf (XPF, 31f). De *maθišta*, de grootste, is de koning. Dit benadrukken van grootte heeft evident de functie de koning boven allen uit te verheffen. Hij is méér dan een gewoon sterveling; zonder god te zijn is hij een sacraal of een kosmisch vorst. Welbevinden van zijn rijk is van hem afhankelijk, hij zorgt voor rust en orde en zonodig herstelt hij deze, keert hij zich tegen de wanorde, tegen de *drauga*, de leugen. Voor dit alles heeft hij de bescherming en de zegen van zijn god, van Ahuramazda nodig.

Dit is wat de reliëfs van Persepolis laten zien: de koning in het centrum van zijn rijk, de spil waar alles omdraait, althans op ideologisch niveau. Dat het welzijn van de koning ook metterdaad bepalend zou zijn voor het welzijn van het rijk hoeven we niet aan te nemen: het Achemenidenrijk had sterkere fundamenten dan alleen de macht en kracht van de vorst. Hoewel de Griekse bronnen suggereren dat het Perzische rijk een soort eenmansbedrijf was en alle overige instituties van marginaal belang waren, behoeven we toch de Griekse bronnen hierin niet te volgen. De plaats van de koning was centraal, zeker in de ideologie, maar niet allesbeheersend.

De Persepolis-reliëfs laten ook in dit opzicht zien dat er een samenspel was tussen de koning en zijn rijk. De *Nouruz*-plechtigheden, die een regelmatige herhaling van de kroningsceremoniëel vormden, draaiden weliswaar om de koning, maar het gehele rijk nam er ook aan deel. De koning kreeg vanuit alle streken van zijn uitgebreide territorium geschenken, aangevoerd door delegaties uit alle landen, zoals die op de andere helft van de Apadana-trappen zijn afgebeeld. Die geschenken — bepaald geen vrijwillige, het geven ervan moet als even verplicht als de afdracht van tribuut of belasting gezien worden — symboliseren de band tussen koning en onderdanen. De gardisten en hoge edelen die al eerder ter sprake zijn gekomen, vormden daarbij de toeschouwers.

Terug naar de wagens: op grond van de Sidon-munten en de passages in de *Cyropaedie* kunnen we aannemen dat er een rit mee plaats vond. Ook kan de wagen zonder problemen gezien worden als een attribuut van het sacrale koningschap. De vorst wandelde nooit op de grond: op de reliëfs waar de troon door vertegenwoordigers van de vele volkeren uit het rijk gedragen wordt blijven de poten altijd even boven de grond.

Voor verdere informatie over de functie van de wagen is de sculpturale bron uitgeput. Vergelijkingen en analogieën uit omringende culturen is de enige resterende mogelijkheid. Zo bestaat er in Nepal (in de 12e en 13e eeuw A.D.) een speciale wagen voor gebruik tijdens een kroningsceremoniëel, de *Pusyaratha*, die verschillend is van strijdwagens, reiswagens en militaire oefenwagens en tesamen met een parasol, een olifant, gouden vaten met heilig water en een troon, tot de koninklijke insignia behoort (M. Raj Pant, *Journ. of the Nepal Research Inst.* 1, 1977, p. 110f.). Ook in Persepolis zijn enkele van deze attributen terug te vinden: op een troondragersreliëf van een portaal wordt een parasol de tronende koning boven het hoofd gehouden. De troon zelf is op meerdere reliëfs afgebeeld. Olifanten mogen we in Persepolis niet verwachten, maar het ligt voor de hand dat de functie daarvan in Perzië door een paard werd ver-

vuld. We zouden hier kunnen denken aan de paarden die op de Apadana-trappen voor de wagens staan opgesteld. Ook vertelt Q. Curtius (III xi 11) dat er in de legerstoet een enkel onbereden paard voor de koning meeliep. Heilig water is op de reliëfs niet te zien, maar wordt wel in de antieke bronnen vermeld. De analogie van het Nepalese voorbeeld maakt het mogelijk te stellen dat het ook in Persepolis ging om een speciaal voor de plechtigheden bestemd voertuig, dat tot de regalia behoorde.

Het is merkwaardig dat in de Cyropaedie kennelijk dezelfde wagen die in de plechtige processie heeft dienst gedaan, gebruikt wordt voor een race-wedstrijd. Na offers aan de verschillende goden worden er wedstrijden gehouden, waarbij er per volk gestreden wordt, te paard en met wagens. Bij de Perzen wint Cyrus de eerste prijs: *noblesse oblige*, al is het alleen maar tot winnen. Wat er bij de wagenwedstrijd gebeurt is iets minder duidelijk. Xenophon lijkt te impliceren dat ook hier Cyrus als eerste finisht. Hij krijgt althans een prijs waarvan hij overigens een deel meteen weer weggeeft (VIII iii 33). Wagenwedstrijden moeten in Iran gebruikelijk zijn geweest, hoewel er slechts weinige zekere gegevens uit de Achemenidische periode te vinden zijn. Alleen Herodotus bericht over een door Xerxes georganiseerde wedstrijd tussen Perzische en Thessalische strijdwagens (VII 196). In een van de inscripties noemt Darius zijn land *uraθaca* (DSs), met goede strijdwagens. In de Avesta zijn een aantal restanten te vinden van race-terminologie, die door Zarathustra werden gebruikt en bij zijn prediking van een meer spirituele inhoud waren voorzien. Dit wijst er echter op dat in de maatschappij waar de profeet optrad, wagen-races een normaal verschijnsel waren (F. B. J. Kuiper, *On Zarathustra's Language, Meded. Kon. Ned. Ak. v. Wet.* 41, no. 4, 1978, 30). Evenals in het Vedische India moet in het oudste Iran dit soort wedstrijden frequent zijn geweest. Moeten we ons dan ook voorstellen dat bij het *Nouruz*-feest de koning met inzet van zijn status werkelijk aan een wedstrijd deelnam? Erg waarschijnlijk lijkt dit niet. Een werkelijke competitie om de positie van de koning is niet in overeenstemming te brengen met de mate van institutionalisering van het koningsambt die in deze periode in het Perzische rijk waarneembaar is. We zullen hier nog op terug komen.

Blijft nog een andere parallel, weer uit Indische omgeving. In het *Rajasuya*-ritueel, dat in India de koningswijding begeleidde, vormt een rit met een wagen een belangrijk moment. De wagen, die ook kennelijk speciaal voor dit doel bestemd is, wordt op een transportkar gebracht naar de plaats waar het ceremoniëel zich afspeelt. Vervolgens wordt er door de

koning of door de vermoedelijke troonopvolger een rit met de wagen gemaakt. In de verschillende beschrijvingen heeft deze rit soms een licht wedstrijdkarakter, soms een louter ceremoniëel karakter. In alle gevallen is de koning op de wagen voorzien van een boog (J. Heesterman, *The Ancient Indian Royal Consecration,* den Haag 1957, 127f.). Nu is de boog een evident vruchtbaarheidssymbool, maar ook het hele gebeuren met de wagen kan als een fertiliteitsritueel worden uitgelegd. De met de wagen gemaakte rondtrekkende beweging duidt het rondgaan van de zon aan die de produktieve krachten van de kosmos in beweging zet. Er is een nauwe samenhang tussen de wagen-rit en de hernieuwing van het koningschap aan het begin van het Nieuwe jaar, aldus Heesterman (*op. cit.* 133). De koning integreert als het ware het universum in zijn persoon. In de Indische literatuur wordt soms de wagen zelf ook gelijkgesteld aan het jaar, soms aan elementen uit de kosmos.

Zijn deze connotaties nu ook toepasbaar op de wagens uit Persepolis? Gaat het in Persepolis ook om wagens die een functie hadden voor het regenereren van de kosmische krachten? Beide wagens hebben inderdaard twaalfspakige wielen, die wel de maanden van het jaar zouden kunnen symboliseren, maar zonder verdere aanwijzingen dat dit soort getallensymboliek in Iran een rol speelde, kunnen we hier weinig mee aanvangen. Iets belangrijker is dat in Persepolis evenals in de *Rajasuya* kennelijk de boog een belangrijke rol speelde. Uit de aan de beide wagens in Persepolis vastgemaakte pijlenkoker mag afgeleid worden dat de koning gewapend met een boog de wagen besteeg, zoals ook op de grafreliëfs alle koningen van een boog zijn voorzien.

Ook in de context van de beide soorten plechtigheden kunnen argumenten gevonden worden: het *Nouruz*-ceremoniëel speelde zich af rond de voorjaarsequinox, een periode waarin vruchtbaarheidsrituelen wel te verwachten zijn. (Strabo (XV iii 17) vertelt dat rond deze datum de Perzen hun huwelijken plachten te voltrekken). In beide gevallen gaat het ook om een hernieuwing van het koningschap. Ook overigens moeten in de Vedisch-Indische en in de Iraanse rituelen vergelijkbare momenten zitten, gezien de gemeenschappelijke herkomst van deze volkeren. Oeroude tradities moeten zich in de sfeer rond het koningschap lang gehandhaafd hebben; juist dit soort rituelen is doorgaans zeer traditie gebonden.

Zoals eerder gezien is, biedt een van de bronnen, de *Cyropaedie,* de mogelijkheid te vermoeden dat er in Persepolis na afloop van de processie wedstrijden plaats vonden. Aardig is te zien dat Heesterman (*Indo-Iranian Journ* 21, 1979, 49) meent dat de rit met de strijdwagen in de *Rajasuya* zich ontwikkeld heeft uit een echte wedstrijdsfeer en dat wedstrijden met prij-

zen en status als inzet een archaïsche fase vormde van de plechtige rit met de wagen. Deze oudere, meer competitieve sfeer lijkt voor India aangetoond te zijn: strijdwagenraces hebben zich ontwikkeld tot een geformaliseerd ritueel, terwijl daarbij de functie van het hernieuwen van de kosmische krachten dezelfde gebleven is.

Ook voor Iran zou, met enige voorzichtigheid, een dergelijke ontwikkeling aangenomen kunnen worden: uit de race-terminologie in de Avesta blijkt dat in de maatschappij waar Zarathustra optrad wagenwedstrijden heel gewoon waren. Uit de paleis-reliëfs in combinatie met de Sidon-munten kan gezien worden dat bij de plechtigheden in Persepolis een wagenrit tot de plechtigheden behoorde. Echt competitieve elementen zijn daarbij in de 5e en 4e eeuw v.C. niet goed voorstelbaar. Dat deze in de *Cyropaedie* wèl voorkomen binnen het bestek van een aantal capita die niet anders dan als de weergave van een kroningsprocessie gezien kunnen worden (Eddy, *op. cit.*, 54), zou dan moeten betekenen dat we hier met een bron te maken hebben die kennelijke archaïsche gegevens bevat, heldendichten of epiek b.v. De suggestie is al eerder naar voren gebracht dat Xenophon's Cyropaedie op oudere epiek teruggaat, een idee dat in de literatuur, overigens vaak zonder nader onderzoek, doorgaans verworpen is (Christensen, *Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique*, Paris 1936, 120ff.). Als de Cyropaedie inderdaad gebaseerd is op oudere mondelinge overlevering kunnen er door vergelijking met de Indische literatuur meer analogieën te vinden zijn.

Wat de boven voorgestelde vruchtbaarheidsconnotaties van de rit met de wagen betreft: geïsoleerd is een dergelijk voorstel van weinig belang. Het kan echter een richting voor onderzoek aangeven. Voor oorsprong en betekenis van het *Nouruz*-ritueel hoeft niet alleen gekeken te worden in de richting van het Babylonische *Akitu*-feest of van andere Mesopotamische voorbeelden; het is evenzeer mogelijk dat de herkomst ver in de Indo-Iraanse traditie gezocht moet worden. Als het juist is dat de koning ter bevordering van het welzijn van het land en het volk een dergelijk ritueel volvoerde, dan moeten er meer symbolen te vinden zijn, die in deze zelfde richting duiden. Zou ook de voorliefde, die de Achemenidische vorsten voor het planten van bomen en voor bomen in het algemeen aan de dag plegen te leggen, niet veeleer zó moeten worden uitgelegd dan als uiting van praktische en economische zorg voor de landbouw in hun gebieden, zoals nu meestal gebeurt?

Groningen H. SANCISI-WEERDENBURG

BOEKENNIEUWS

Archeologie van Mesopotamië

Enkele boeken, de redactie ter bespreking toegezonden of zonder dat de moeite waard om er de aandacht op te vestigen, kunnen onder dit hoofdje worden samengevat. Ze illustreren duidelijk op welke verschillende manieren archeologisch onderzoek verricht kan worden, afhankelijk van doelstelling, methodiek, materiaal, en lezerspubliek.

Tell ed-Dēr

In 1978 verscheen bij de Éditions Peeters te Leuven *Tell ed-Dēr II. Progress Reports*, een publicatie van het Belgisch Comité voor historisch, epigrafisch en archeologisch onderzoek in Mesopotamië, uitgegeven door Léon de Meyer (gr. 8vo, geb.; xvi + 235 p., 38 pl., 7 losse kaarten, doorsneden en plattegronden). Het fraai uitgegeven deel bevat de onderzoeksresultaten van de leden van het archeologisch team dat sinds 1970 opgravingen verricht in de ruïneheuvel *tell ed-Dēr* in Noord-Babylonië (zie *Phœnix* 18 (1972), 200-202 voor meer algemene informatie, n.a.v. het verschijnen van *Tell ed-Dēr I* in 1971). Het zijn met name de vondsten uit de jaren 1970-1972 die gepresenteerd en geanalyseerd worden. De laatste twee hoofdstukken bevatten een verslag van de technische onderzoekingen verricht om de fotografie nog meer dienstbaar te maken aan het archeologisch onderzoek, volgens experimenten te *tell ed-Dēr* uitgevoerd. Ze betreffen de toepassing van de fotogammetrie ten behoeve van het vastleggen van stratigrafie en profielen, en tests met verschillende soorten films, filters en ontwikkelaars, ten einde moeilijk ter herkennen archeologische lagen in profielen beter te kunnen onderscheiden.

Het eerste hoofdstuk van het rapport handelt over de aard en historische ontwikkeling van de grote wal rond de tell, waardoor in sondage B een dwarssleuf werd gegraven. De belangrijkste conclusie van dit onderzoek is dat deze wal, met daarin resten van muren, vooral aangelegd werd om de stad te beschermen tegen dreigende overstromingen en om de erlangs stromende rivierarm te controleren. De geschiedenis is te volgen vanaf ca. 1850 v.C. en een combinatie van vloeden en ophogingen leidt ertoe dat de wal, die tevens als dijk functioneert, tussen ca. 2000 en 1000 v.C. ca. 13 m. in hoogte toeneemt. Vooral de periode tussen ca. 1850 en 1650 v.C. — de oudbabylonische tijd — kende een spectaculaire ontwikkeling, waarbij het waterniveau in twee eeuwen ca. 6 m. steeg, wat gepaard ging met overstromingen en dijkverhogingen. In de middelbabylonische tijd — vanaf ca. 1500 v.C. — zet zich dit proces voort.

Belangrijk was dat de verschillende vloed-fasen, waarvan drie in de oudbabylonische tijd, te correleren zijn met stijging van het zeeniveau op wereldwijde schaal tijdens de middelste fase van het Sub-Boreaal: we hebben te maken met exponenten van een algemeen paleoklimatologische ontwikkeling. Naast de al eerder bekende vloedfase ontdekt te Ur (ca. midden 4e mill. v.C.; einde Ubaid-periode) en van die van Kisj (gedurende het grootste deel van de Vroegdynastieke Periode, ca. 2900-2350 v.C.) moeten we nu, ook elders in Mesopotamië, rekenen met de ,,Tell ed-Dēr-vloeden'' uit de periode tussen de 19e en 15e eeuw v.C., vloeden die zeker invloed gehad hebben op de ecologie en kulturele ontwikkeling. Ed-Dēr heeft o.a. aangetoond dat het aanleggen van omvangrijke muren en aarden wallen niet steeds militair-defensieve redenen gehad behoeft te hebben, maar ook kan zijn veroorzaakt door de strijd tegen het water. In aansluiting op dit onderzoek door R. Paepe, H. Gasche en L. de Meyer wordt in het tweede hoofdstuk door R. Paepe en C. Baeteman het stroomsysteem tussen Sippar en Ed-Dēr op basis van boringen en secties aan een nader onderzoek onderworpen. Hun conclusie is dat er drie centrale waterbeddingen zijn, en dat drie vloedsystemen het gebied gevormd hebben, in chronologische volgorde: A) een systeem ruwweg uit het einde 4e — begin 3e mill. v.C.; de voornaamste tells liggen op de lagen zand afkomstig van dit systeem, dat beperkt is tot stroomkanalen; B) een systeem uit de oudbabylonische periode, met een grotere uitbreiding; bestaande tells worden opgehoogd, en nieuwe, kleinere tells ontstaan in een ruimer gebied, terwijl het watergevaar leidt tot intensivering van dijkaanleg; C) een systeem uit de periode na de ondergang van het nieuwbabylonische rijk.

In het derde hoofdstuk worden de vondsten in sondage A behandeld, met name een ''centraal gebouw'' van ca. 16 bij 13 m., goed gefundeerd op een geterrasseerde bodem, waarvan de oudere, vervallen bewoningslagen bijna 1 m. diep zijn weggegraven. De bouw werd voorafgegaan door een funderingsoffer van een gans, een unieke vondst, waaraan een excurs wordt gewijd (p. 133-135). Het bouwwerk moet op grond van de vondsten — waaronder gedateerde spijkerschriftteksten — bestaan hebben tussen ca. 1850 en 1700 v.C., in zijn kern onveranderd maar met wisselende aanbouwsels. Het gebouw met omgeving, alsmede de daarin in fasen aangebrachte graven, leverde tal van objecten op die in afzonderlijke hoofdstukken behandeld worden: zegels en zegelafrollingen (H. Bussers; pl. 29-32), aardewerk (pl. 18-25), terracotta's (pl. 26-28), resten van dieren (S. Bökönyi; pl. 32-37; schelpen van weekdieren, A. Gautier). De epigrafische vondsten, waarvan de hoofdmoot wordt gevormd door

een zeventigtal tabletten, worden gepresenteerd door L. de Meyer in de vorm van een beschrijvende catalogus en spijkerschriftcopieën. Het betreft vooral administratieve teksten en oorkonden, alsmede enkele brieven uit de oudbabylonische periode (blijkens jaarnamen van de koningen van Babylon, alsmede van enkele nader te bepalen vorsten, wellicht de onafhankelijke heersers van Sippar in de vroeg-oudbabylonische tijd, waarvan er één, Ammisura, in tekst no. 27 wordt genoemd).

De uitgever en het Belgisch Comité verdienen dank voor de voorbeeldige publicatie van de opgravingsresultaten, waarin de vondsten geanalyseerd en in een algemeen kader gepast worden en waarbij voor de geschiedenis en de ecologie van de mesopotamische vlakte belangrijke gegevens worden aangedragen. We wensen hen ook sterkte bij de voortzetting van deze publicatie, iets wat gezien de uitvoerige berichtgeving, de grondige analyses en de omvang en dus kosten van het drukwerk niet gemakkelijk zal zijn. Maar de ontdekkingen zijn het waard, zoals blijkt uit het opgraven van de woning van de opperpriester van de godin Annunitum, met een archief van ca. 2000 spijkerschriftteksten uit de oudbabylonische tijd.

Kisj

Een archeologisch rapport van geheel andere aard, maar zeker niet minder welkom, is het boek van P. R. S. Moorey, *Kish. Excavations 1923-1933,* een publicatie van het Ashmolean Museum te Oxford (Clarendon Press: Oxford University Press, 1978; 8vo, geb., xxii + 213 p., 20 p. plattegronden en tekeningen, 4 microfiches; prijs £ 15.—). In dit boek onderneemt de auteur de ondankbare maar zeer belangrijke taak de resultaten van de tussen 1923 en 1933 door de Oxford University en het Field Museum of Natural History te Chicago gezamenlijk ondernomen opgravingen van Kisj te reconstrueren, te beschrijven en te interpreteren, waarbij de microfiches een volledige catalogus (beschrijvingen en afbeelding) bieden van de in Oxford bewaarde objecten. De expeditie heeft tijdens 11 campagnes veel aan het licht gebracht, maar de werkwijze en publicatie liet destijds in toenemende mate te wensen over. Het begon al met het feit dat het rapport van de in 1912 ter plaatse ondernomen franse opgravingen van Genouillac pas in 1925 gereed kwam, en de situatie verergerde toen de archeologisch geschoold Mackay (leerling van Petrie) na het vierde seizoen (in 1926) leider werd van de opgravingen te Mohenjo-Daro. De leiding kwam nu te berusten bij Watelin en Langdon, waarvan de laatste, slechts zelden op het opgravingsterrein aanwezig en aangewezen op schriftelijke informatie door Watelin, rapporten het licht

deed zien vol onjuistheden en inconsequenties. De registratie ter plaatse en de archeologische methoden waren evenmin zorgvuldig, ook de toen geldende maatstaven in aanmerking nemend. De dood van de opgraver Watelin, in 1934, vóór de publicatie voltooid was, betekende een nieuwe ramp, terwijl in de daarop volgende jaren blijkbaar veel van de plattegronden, tekeningen van aardewerk en andere notities verspreid of zoek geraakt zijn. Moorey's aanvankelijke plan een catalogus van het in Oxford bewaarde materiaal te publiceren bleek spoedig niet te realiseren zonder een critische analyse van het opgravingswerk. De moeizame en vaak frustrerende pogingen daartoe konden uiteindelijk worden afgerond, mede dankzij samenwerking met McGuire Gibson in Chicago, die met het oog op een historisch-geografisch onderzoek van dit gebied (in 1972 gepubliceerd door de Field Research Projects onder de title *The City and Area of Kish*) het in het Field Museum bewaarde documentatiemateriaal had verzameld en geanalyseerd.

Dat Moorey zijn werk kon voltooien is, ondanks het feit dat op allerlei punten onzekerheden blijven bestaan en bepaalde feiten niet achterhaald konden worden, van grote betekenis. Kisj was namelijk tijdens het 3e millennium, en vooral tijdens de Vroeg-Dynastieke Periode (tussen ca. 2900 en 2400 v.C.) één van de belangrijkste steden van Mesopotamië en zonder twijfel het dominerende machtscentrum in het noorden. Het leverde, volgens de Sumerische Koningslijst, het land de eerste dynastie na de zondvloed, waarbij de in de namen van de eerste koningen bewaarde traditie, die wijst op sterke semitische inslag, wel een historische werkelijkheid zal weerspiegelen. In zijn recente studie naar aanleiding van de vondsten te Ebla ('Thoughts about Ibla', in: *Syro-Mesopotamian Studies* I/1, 1977) wijst I. J. Gelb erop, dat er duidelijke verwantschap is tussen Ebla, Mari en Abu-Salabiḫ op het punt van de literaire traditie, het dateringssysteem en de schrijftconventies. De laatste, die verschilt van het ,,klassieke'' Sumerische systeem (de ,,Nippur traditie'' genoemd), en vooral bekend is uit de Akkadische versies van de Oud-Akkadische koningsinscripties, typeert hij als een onafhankelijke, meer noordelijke traditie, die hij verbindt met Kisj. Hij schrijft (p. 15): ,,Bij al deze overwegingen spelen de koningen van Kisj en de ,,Kisj traditie'' een dominerende rol. De titel ,,koning van Kisj'' is niet vergelijkbaar met titels als koning van Akkad, Ur, Uruk, Lagasj, of enige andere staat in Babylonië. Het is de enige titel die zo met prestige geladen was, dat hij in de loop der tijden de betekenis ,,koning van de wereld'' kon verkrijgen. We weten weinig van de politieke actie-radius van de koningen van Kisj in zuidoostelijke richting, naar de rest van Babylonië, en niets van die in weste-

lijke richting, naar de Middellandse Zee. Zowel Lugalzagesi also Sargon claimen alle landen tot aan de Bovenste Zee (de Middellandse Zee) te hebben veroverd; er is geen reden waarom de koningen van Kisj niet hetzelfde gedaan zouden kunnen hebben''. Hij neemt dan aan dat de culturele uitstraling van Kisj — gebaseerd op een eigen vormgeving van de Sumerische tradities uit het zuiden — steden als Mari en Ebla heeft bereikt. Reden genoeg om te schrijven: ,,hernieuwde opgravingen te Kisj blijven daarom een van onze voornaamste desiderata'' (p. 14). Vroege koningen van Kisj, zoals Etana, Enmebaragesi (van wie wellicht de oudste koningsinscriptie bewaard is) en Akka spelen in de legendarisch-mythische traditie een belangrijke rol, naast en tegenover de zuidelijke ,,heroën'' van Uruk, als Enmerkar, Lugalbanda en Gilgameš. De vondsten te Kisj gedaan zijn, ook blijkens de onbevredigende oorspronkelijke verslaggeving, zo belangwekkend dat Moorey's critische analyse en reconstructie zeer welkom is. Vermeldenswaard zijn met name de ziqqurrat van Tell Uhaimir, waarvan de oudste kern tot in de Vroeg-Dynastieke Periode teruggaat, en die tijdens de oudbabylonische periode gerenoveerd werd, o.a. door Hammurabi en Samsuiluna; de ziqqurrat maakte deel uit van het tempelcomplex van de god Zababa, in de oudbabylonische tijd met Isjtar (vooral als krijgsgodin) als zijn parhedra. Kisj kende rond het midden van het 3e millennium voorts minstens twee bouwwerken, een in ,,Area P'' en een in ,,Mound A'', die het materiële bewijs leveren voor de geconsolideerde macht van een volledig ontwikkeld koningschap, het eerste eerder een versterkte residentie of arsenaal, het tweede een paleis in de ware zin des woords, goed opgegraven door Mackay, met als interessantste vondsten o.a. de resten van friezen bestaande uit met kalksteen en paarlemoer ingelegde platen van schist, met een verscheidenheid van scènes, o.a. overwinnings-processies en symposia. Het paleis van Kisj, dat moet teruggaan tot het begin van Vroeg-Dynastiek III (27e eeuw v.C.?), neemt als oudste, goed onderzochte bouwwerk van die aard een belangrijke plaats in in de discussie over het ontstaan van het koningschap. Moorey, die in dit verband en elders de archeologische vondsten van toen poogt te te relateren tot en te verklaren met sindsdien bekend geworden materiaal, ook van filologische aard, en met historische vraagstellingen, merkt i.v.m. het paleis en de titel ,,koning van Kisj'' op: ,,Het is thans erg moeilijk geworden om met enige zekerheid vast te stellen welke aspecten van de aard en de idealen van het koningschap hierbij speciaal in geding waren, maar twee daarvan — de ouderdom van de titel en de imperialistische aspiraties — waren bijzonder krachtig. Kisj kan in Mesopotamië zeer goed de bakermat ge-

weest zijn van een hoogste, seculier gezag, dat volkomen onafhankelijk was van aan de ene kant de priesterschap en aan de andere kant de via verkiezing door het volk uitgeoefende controle'' (p. 170). Belangrijke andere vondstcomplexen die geanalyseerd worden zijn vooral de rijke grafvelden, met o.a. de graven uit de Vroeg-Dynastiek II, waarin karren of wagens aan de dode waren meegegeven, en uit de Perzische tijd; de twee tot de Vroeg-Dynastieke tijd teruggaande ziqqurrats van Tell Ingharra, waarschijnlijk het Hursagkalama uit de oudbabylonische tijd (,,deze ziqqurrat (de grote, zuidelijke — K.R.V.) is bijzonder interessant omdat het de enige tot dusverre onderzochte ziqqurrat is waarvan de Vroeg-Dynastieke constructie niet verminkt of verdwenen is door latere restauraties'' ... ,,de opgravingen schijnen definitief duidelijk gemaakt te hebben dat het een toren met étages was en niet een tempel op een verhoogd platform zoals de gelijktijdige tempels van Al Ubaid en Khafaja''); de belangrijke Sassanidische bewoning van tell H, met twee gebouwen versierd met fraaie stucco-reliefs; het onderzoek van de kleinere tells in de omgeving, met name van *Tell Jamdat Nasr,* de ruïne die zijn naam gegeven heeft aan een archeologische fase uit de vroege geschiedenis van Mesopotamië (Uruk, laag III, doorgaans ca. 3000-2900 v.C.), die echter thans volop in discussie is. Moorey beschrijft en analyseert het belangrijkste bouwwerk (,,een heterogeen bouwcomplex'' met wooneenheden, administratieve vertrekken, offerplaatsen, herhaaldelijk aangepast) met het daarin gevonden aardewerk, zegelafrollingen, tabletten en veel kleinere objecten. Moorey besluit zijn boek met hoofdstuk 9: Archaeology and History: the City of Kish, c. 3000 B.C. to A.D. 650, de historische functie van de archeologie onderstrepend, waarmee tevens de betekenis van zijn onderzoek gegeven is.

De archeologie van Mesopotamië

Het is op basis van publicaties als de twee voorgaande dat het mogelijk is meer algemene overzichten van de oudheidkunde van Mesopotamië, ook bestemd voor een wijder lezerspubliek, te schrijven. De laatste en nieuwste poging van deze aard is het boek van Seton Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persian Conquest* (London, Thames and Hudson, 1978; 8vo., geb., 252 p., 180 ill. en tabellen; prijs £ 10.50 of fl. 50,50). De auteur, laatstelijk hoogleraar in de archeologie van West-Azië aan de Universiteit van Londen en daarvoor archeologisch adviseur van het Iraqse Gouvernement (en o.a. opgraver van Eridu en Hassuna) en directeur van het British Institute of Archaeology te Ankara, bekend om verschillende archeologische publicaties (o.a. Foundati-

ons in the Dust en Mounds of the Ancient Near East) geeft in dit boek een goed leesbaar, voortreffelijk met plattegronden en fotos geillustreerd overzicht van de oudheidkunde van het Tweestromenland. De enorme hoeveelheid materiaal en de lange periode hebben hem uiteraard zekere beperkingen opgelegd. Hoewel de historische problemen natuurlijk telkens om de hoek komen kijken, vooral bij mogelijke verbindingen tussen archaeologische vondsten en filologische gegevens, ligt het accent op een presentatie van de materiële overblijfselen van de mesopotamische kultuur, in combinatie met een tekening van de ontwikkeling der opgravingen, waarbij het beginpunt — uitzonderingen daargelaten — doorgaans het begin van de 20e eeuw is, toen een nieuwe fase in het archaeologisch onderzoek werd ingeluid (de oudere opgravingsgeschiedenis is behandeld in zijn bovengenoemd boek *Foundations in the Dust*). De chronologische limiet wordt gevormd door de Perzische verovering en de geografische min of meer door de grenzen van Iraq, behalve in het korte hoofdstuk 'The twilight of Neolithic man', en bij de behandeling van belangrijke vindplaatsen als Mari en Susa. De bibliografie is bij dit boek, aangeduid als ,,introduction to further reading'', van belang en vooral afgestemd op engelse literatuur, een beperking die soms te ver gaat, als belangrijke niet-engelse studies (b.v. J. Boese, *Altmesopotamische Weihplatten,* 1971; U. Seidl, ,Die babylonischen Kudurru-Reliefs' in Baghdader Mitt. 4, 1968; B. Hrouda, *Vorderasien I,* Handbuch der Archaeologie, 1971) niet worden vermeld. Opvallend is ook het ontbreken van de publicaties van enkele belangrijke archeologische surveys (Gibson's boek boven genoemd; Adams *Land behind Baghdad*), met belangrijke conclusies betreffende de ecologie en de ontwikkeling van het irigatiesysteem, de loop de rivieren en het patroon der nederzettingen, die ook in de tekst weinig aandacht ontvangen. De aandacht is vooral geconcentreerd op de tells, architectuur en objecten, minder op de ontwikkelingen in het land als zodanig, reden waarom het eerste hoofdstuk, ,The land and its Rivers,' m.i. minder informatie biedt dan wenselijk zou zijn. Geen melding wordt gemaakt van de conclusies bereikt op grond van de boringen door het duitse onderzoekingsschip ,,Meteor'' in de Perzische Golf, zoals b.v. weergegeven door W. Nützel in verschillende publicaties in 1975-1976 (vgl. *Zeitschrift f. Assyriologie* 66, 1976, 120v.). Belangrijke conclusies zijn o.a. dat de zeespiegel in ca. 3500 v.C. ca. 3 m. hoger was dan thans, zodat de kustlijn van de Golf wel bij Ur gelegen kan hebben (anders Lloyd p. 15/16), en dat er tussen ca. 5000 en 3000 v.C. ter plaatse meer neerslag viel dan thans, wat consequenties heeft t.a.v. de mogelijkheid van regenlandbouw, nederzettingen en het régime der rivieren.

Ondanks deze critische opmerkingen is het boek een waardevol overzicht, dat de stand van zaken goed weergeeft, al is het (gelukkig, want dat bewijst dat het onderzoek voortgaat) al weer voor aanvulling vatbaar, b.v. op basis van de opgravingen te Isin (komt niet in de index voor). De noodzaak tot beperking is er m.i. verantwoordelijk voor dat bepaalde gedeelten, die ingewikkelde historische vragen aan de orde stellen — zoals het begin van hoofdstuk 5, gewijd aan ‚The early Sumerian dynasties' — minder bevredigend zijn, ook omdat niet steeds de meest recente discussies gebruikt worden (b.v. over de waarde van de Sumerische Koningslijst of de 'Tummal Inscriptie'). Dit geldt ook van het op p. 122 gestelde.

De afbeeldingen, goed gekozen en wezenlijk bijdragend tot het verstaan van de tekst, vormen een belangrijk deel van het boek. De onderschriften zijn informatief, slechts een enkele maal lijkt iets meer of andere informatie gewenst. Op p. 159 zou de omstreden uitspraak over de aard van de rechtsregels op de Codex Hammurabi plaats moeten maken voor een beschrijving van de handeling of symboliek, die het relief afbeeldt. Op p. 185 boven, ill. 130, zijn de gegevens over twee zegels kennelijk vermengd geraakt; hier wordt, bij wijze van uitzondering, de inhoud van de inscriptie op het zegel weergegeven; dat zou m.i. overal moeten gebeuren waar een beschreven zegel wordt afgebeeld. Op p. 214 zou nog vermeld moeten worden dat deze oudste codex van walnoothout is gemaakt en dat de tekst erop geschreven een belangrijke serie astrologische omina was. Het hoofdstuk over de vroegste Sumerische dynastieën illustreren met een afb. van de Assyrische Koningslijst is minder gelukkig; waarom niet het fraaie exemplaar van de Sumerische Koningslijst in Oxford?

Zoals onvermijdelijk bevat ook dit boek enkele inconsequenties of drukfouten. De datering van de Jamdat Nasr-periode (op p. 60 besproken, maar zonder nader in te gaan op het bestaansrecht van deze archeologische periode en op de vraag of de verschillen in glyptiek met de Uruk Periode chronologisch of stylistisch-functioneel verklaard moeten worden) varieert op p. 36 en 49. Enkele koningsnamen komen voor in een verouderde vorm, zoals Gimil-Sin, i.p.v. Šū-Sin (p. 155) en op p. 101 (in de overgenomen plattegrond van de temenos van Ur) zowel Dungi als Shulgi voor één en dezelfde koning. Sumerisch Har moet op p. 105 en 153 Hur gespeld worden (in tempel- en stadsnamen). Deze opmerkingen doen er niets van af dat ook de vormgeving en druk van het boek alle waardering verdient, evenals trouwens de prijs.

K. R. Veenhof